

TÜRK SİYASETİNDEN İZDÜŞÜMLER

Cengiz SUNAY

Cengiz SUNAY

1972 doğumlu olan yazar; ilk, orta ve lise öğrenimini Gemlik ve Bursa'da, yüksek öğrenimini ise İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamlamıştır. 2001 yılından bu yana Kocaeli Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde araştırma görevlisidir. Yüksek lisansının ardından, Marmara Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalında başladığı doktora öğrenimini sürdürmektedir. Eşi Serpil ve oğlu Mert ile birlikte İzmit'te yaşamaktadır.

E-mail: cengiz_sunay@hotmail.com

TÜRK SİYASETİNDEN İZDÜŞÜMLER

Cengiz SUNAY

Yayına Hazırlık &
Dizgi-Görsel Tasarım
OKUTAN YAYINCILIK
Yusuf LİMON
Ayşe ŞENTÜRK
0.216.491.63.33

Telif Hakları
Plato Danışmanlık Eğitim AŞ.

Yerel Siyaset Dergisi'nin ücretsiz ekidir.

www.yerelsiyaset.com

Baskı
Milsan Basın A.Ş. 0212 697 10 00

İçindekiler

Sunuş	5
Türkiye’de Siyasal Kültür ve Sivil Toplum	7
Cumhuriyet’ten Devralınan Siyasal Miras Üzerine	12
Siyaset Biliminin Temel Kavramları Açısından Parti İçi Demokrasi	17
Atatürk’e Dair Sıradışı Bir Kitap: Attila İlhan’ın Hangi Atatürk’ü Üzerine	22
Liberal Milliyetçi Bir Aydının Portresi: Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)	33
Kadrocu, Romancı ve Bir Zoraki Diplomat: Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974)	47
Selim Deringil’in Denge Oyunu İsimli Çalışması Ekseninde Milli Şef Dönemi Türk Dış Politikası	61

4 Türk Siyasetinden İzdüşümler

Sunuş

Yerel Siyaset dergisinin yayın hayatına başlamasından bu yana geçen süre içinde kaleme aldığım kimi yazıların derlendiği bu çalışma, Türk Siyaseti üzerine değinilen bazı konuları içermektedir. Kuşkusuz bu çalışmaları ileride bir kitap olacağını bilerek yazmadım. Böylesi bir malumata sahip olsaydım, konu bütünlüğünü sağlayacak bir doğrultuda yazardım şüphesiz. Ancak Türkiye, öylesine nev-i şahsına münhasır gelişmelerin meydana geldiği bir tarihsel sürece sahip ki, meslekten sosyal bilimci olmayan birçok bilim insanı bile kendini, bu ilginç, çetin ama zevkli sahaya zaman zaman atıvermekten alıkoymuyor. Bunda yadırganacak bir durum görmüyorum, tabi haddini bilmek koşuluyla.

Sosyal bilimcilerin işi diğer bilim dallarıyla kıyaslandığında bir kat daha zor gibi görünüyor. Çünkü bilimin tanımsal içeriğinde yer alan ve en azından kavramsal planda uzlaşının zorunluluğu noktasındaki hemfikirlik, hala sosyal bilimciler arasında sağlanabilmiş değildir. Aynı tarihsel sürece ilişkin yapılan farklı araştırmalarda gözlemlendiği üzere, tarihin akışı içinde rol almış bireylerden tutun da, olayların meşruiyet sorgusunda bile birbirine tamamen zıt çözümlere şahit olunabilmektedir. Bu durumun sosyal bilimlerdeki yöneme ilişkin boyutlarıyla ilgisi bulunduğu biliniyor. Özellikle iç düzenindeki nesnel kurgulanış iddiasına rağmen, hemen her ideolojideki öznel boyut, bilim-ideoloji ilişkisinin, birincisinin aleyhine cereyan ettiği, bu durumun ise beraberinde, paralojik (bilimmiş gibi olarak okunabilir) olarak nitelendirilebilecek çalışmaların ortaya konulmasını beraberinde getirdiği söylenebilir.

Bu satırların yazarı olarak böylesi bir körlüğün esiri olmadığımı söyleyemem kuşkusuz. Çünkü ne denli uğraşırsak uğraşalım belli bir epistemik cemaatin (kavram Hüsamettin Arslan'a aittir) içinde dünyaya geliriz. Bu epistemik cemaatin paradigmaları çerçevesinde siyasal toplumsallaşma vetiresinin içinden geçer, çok büyük epistemolojik kopuşlar yaşamadığımız müddetçe, ne denli entelektüel donanım kazansak da son tahlilde benzerlerimizle aynı aidiyet bilinci içinde yaşar, iyi, güzel,

6 Türk Siyasetinden İzdüşümler

doğru ya da kutsiyet atıflarımız buna göre şekillenir. İnsan bir anlamda egzistansiyalistlerin deyimiyle, bu dünyaya fırlatılmıştır. Dünya aslında “absürt” bir mekândır. İnsan ne ebeveynini, ne doğduğu muhiti, ne milliyetini, ne ırkını hatta ne de dinini seçememektedir. Kendisini bir anda bu aidiyetler dizgesinin içinde bulmaktadır. Sorgulayacak bir düzeye gelme şansını elde etmek çok az insana nasip olabilmekte, bunların içinden çok azı bilinçli tercihler yaparak doğuştan getirdiği bu kimlik unsurlarından birini ya da birkaçını değiştirebilmektedir.

Hükümlerimizi biz değil, hükümlerimiz bizi yaratır. Düşüncelerimizin birçoğunu dimağımız doğuramaz, onları çoğu kez tevarüs ederiz. Kavramlarımızı ideolojilerin esaretinden kurtarmaya çalışmak ise ütopyik bir çaba olmanın ötesinde pek bir anlam ifade etmez. Bu nedenle, bu mütevazı kitapçığın içinde yer alan makaleler bu nokta-i nazardan okunmalıdır. Hiçbiri kesin hüküm özelliği taşımaz, hepsi temyize açıktır. Zaten birkaçı hariç diğerleri biyografi ve monografi özelliklerini taşır. Makalelerde bol kaynak vermekten muradım; merhum Uğur Mumcu'nun deyimiyle bilgi sahibi olunmadan fikir sahibi olunamayacağını, gösterebilmek gayesini taşımaktadır. Aynı zamanda serdedilen bilgilerin asıl sahiplerine birer teşekkürdür.

Sözlerimi üzerime borç olan birkaç teşekkürle bitirmesem hakşinaslık yapmamış olacağım. Yerel Siyaset dergisinin sahibi, sevgili Hulusi Şentürk müthiş bir enerjiyle çalışan, hepimizi kışkandıracak bir verimliliğe sahip, akademi dışı akademisyen kimliğiyle bize bir fırsat verdi. Her ay yazılarımızın müdahalesiz yayınlanmasını sağladı. Üstelik dergi çıkarmanın manevi zorlukları bir yana maddi külfetini de yüklenerek. Kıymetli eşleri sevgili Eser Şentürk, dergideki asli vazifesine ek olarak bizlerle hep iletişim halinde oldu, nazımızı çekti. Dergiyle ilk tanışmamda muhatap olduğum sevgili Kadir Coşkun hemen her sorunumuzla ilgilendi. Antalya'daki tanışma toplantısında mihmandarlığımızı yaptı, misafirperverliğin gülen yüzü oldu. Derginin isimlerini anmadığım tüm çalışanları eminim ki bizim bilmediğimiz birçok fedakârlığı göğüslediler. Hepsine müteşekkirim. Hepsine saygı ve sevgilerimi yazıyorum.

Cengiz SUNAY
İzmit/4 Kasım 2007

TÜRKİYE'DE SİYASAL KÜLTÜR VE SİVİL TOPLUM

Bilindiği gibi; bir siyasal sistemi oluşturan bireylerin, mensubu buldukları siyasal sisteme ilişkin olarak besledikleri tüm; inanç, tutum, beklenti ve kanaatler o toplumun siyasal kültürünü oluşturur (Sarıbay, 1992: 67-82; Daver, 1993: 141-148; Turan, 1986: 29-33; Kışlalı, 1992: 85-86; Kapani, 1992: 81-86; Çam, 1977: 25-35). Siyasal kültür, toplumsal kültürün bir yönü olarak belirir ve toplumsal kültüre has değişimlerden etkilenir. Kültürü oluşturan öğeler üzerinde meydana gelen değişimler, bu öğelere karşı duyarlı olan siyasal kültürü de değiştirir. Sözgelimi; sosyolojik olarak, toplumu oluşturan en küçük yapıtaşı olarak tanımlanan ailenin gerek boyutunda, gerekse aileyi oluşturan bireylerin aile içinde oynadıkları rollerde meydana gelen değişimlerin doğrudan doğruya toplumsal yapıyı da değiştireceği, bu değişimden siyasal sistemin de pay alacağı söylenebilir (Giddens, 1993: 118-122). Nitekim toplumsal yapıda meydana gelen bu tür değişime karşı duyarsız kalan siyasal sistemlerde, çatışmanın başladığı, çatışma sonucunda siyasal sistemin ya sonunda tabandan gelen taleplere cevap vererek dönüştüğü, ya muhalif kalanları dışlayan otoriter bir yönelime başvurduğu, ya da sistemin ortadan kalktığına şahit olunmaktadır (Huntington ve Dominguez, ty.: 37-40).

Aslında Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde meydana gelen önemli değişimlerin özünde yatan temel olgu bir anlamda, bu değişimlere gösterilen tepki ya da içe kapanma, yahut destek türü kolektif reflekslerin geniş bir oranda Türk toplumsal kültürünün biçimlendirdiği Türk siyasal kültürünün özelliklerinde aranmalıdır. Anadolu coğrafyasının son sakinleri olan Türklerin tarihi, bir anlamda yerleşikliğiyle paralel özellikler gösteren bir tarihtir. Orta Asya bozkırının şekillendirdiği kültürel özelliklerin, Anadolu'nun eski sahiplerinin kültürleriyle girdiği sentezin, yüzyılların birikmişliğiyle işlenmesi genel hatlarıyla, Türk toplumsal kültürünün kaynaklarını oluşturur (Güvenç, 1995: 85-96).

Üretim biçiminin belirleyiciliği eşliğinde gelişen toplumsal örgütlenmenin en başat özelliği; toprak mülkiyetinin niteliği olarak belirmektedir. Bu açıdan Türk siyasal kültürünün özellikleri, Osmanlı toprak sisteminin özellikleriyle içkindir. “Devletin ekonomi üzerinde kurmuş olduğu denetim, Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasanın önceliği olduğunu gösteren bir başka örnektir” (Mardin, 1991: 35). Merkezün gücünün sürdürülebilirliği, iktisadi gücün kontrolünden geçiyordu. Bu nedenle; merkez kendisine karşı durabilecek bir yerel iktidar odağının oluşmaması yönünde örgütlenmek zorundaydı. Merkezün ekonomik örgütlülüğüne yön veren güdü, mülkiyeti, son tahlilde devlete ait topraklardan oluşan bir tarımsal yapıydı. Bu yapı hem askeri hem iktisadi hem de sosyal yapıyı bir düzen içinde tutuyordu (Barkey, 1999: 57-62). Sistemin içinde yer alan aktörlerin en kalabalık ancak en etkisiz olan kesimi, riayet edenlerden, yani reaya’dan oluşuyordu. Tımar, zeamet ve haslardan oluşan toprakların gelirleri hem askeri finansmanı sağlıyor, hem de hazineyi dolduruyordu. Devletin toprak sahipliği temelindeki tekelinin, topraktaki mülkiyet ilişkilerinin bireyler arası bir çatışmanın konusu olmanın dışına çıkarmıştır. Zaten İslam miras hukuku, büyük toprak sahipliğine imkan da vermiyordu. Dolayısıyla İslam hukuku toprak noktasında anti-feodal özellikler göstermekteydi (Doğan, 1989: 191). Sistem siyasal meşruiyetini, şerri hukukun yanında gelişen örfi hukuktan alıyordu. Yönetici sınıfa itaat, özellikle İslam tarihinde, hilafetin saltanata dönüşmesi sürecinde, egemen liderin etrafında toplanmış ulema tarafından iyice kodifiye edilmiş, kamusal yaşamın en önemli dini düsturlarından biri haline gelmişti Sencer, 1999a: 13-45; Sencer, 1999b: 65-79; Maverdi, 1989).

Batı Avrupa menşeli kapitalist iktisadi düzenin feodalizmin yerini almasıyla birlikte kurulan yeni düzenin başlattığı sömürgeci dalganın Osmanlı Devleti’ne sirayet etmesiyle birlikte başlayan gerilemenin dış boyutuna, içerideki olumsuzluklar da eklenince devletin bir çöküş sürecine girmesi kaçınılmaz oldu (Timur, 1989: 60-67). 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşmasıyla Osmanlı ülkesi, Avrupalı büyük devletlerin açık pazarı haline geldi. Osmanlı şehirleri arasındaki iç gümrüklerin, mal bedelinin %12’si oranında olmasına rağmen, yurtdışından ithal edilecek mallara uygulanan gümrüklerin %3 mertebesinde seyretmesi gibi bir garabeti içeren bu antlaşma hükümleri, cılız denebilecek düzeydeki, henüz emekleyen yerli sanayiye de çökertti. 1853 yılına gelindiğinde nükseden mali kriz, Rus Harbinin finansmanı için alınan ilk harici istikrazı zorunlu kılınca, ve mali açığın borçlanarak finanse edilmesine alışılmasıyla (Kazgan, 1995: 159)1881 yılında Muharrem Kararnamesiyle,

Düyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşunu önceleyen mali iflas kaçınılmaz oldu. Düyun-u Umumiye'nin kurulması "Avrupalıların ileride Osmanlıların borçlarını reddetme olasılığından duydukları kuşkuları da gidermişti. Düyun-u Umumiye müdevver gelirler denilen gelirleri toplayarak Osmanlı obligasyonlarını sahiplerine dağıtıyordu. Verdiklerini geri alacaklarından artık emin olan Avrupalı yatırımcıların yoksullaşmış Osmanlı hazinesine önerdikleri yeni borçlar toplam yabancı borç miktarını daha da artırıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşundan sonra Osmanlı ekonomisinin geniş ve gittikçe genişleyen bir kesiminin işleyişi kademeli olarak yabancı denetimi altına girerek artık Osmanlı hazinesini değil, Avrupalı alacaklıları zenginleştirmekteydi" (Quataert, 1987: 20-21). Devletin çöküşü karşısında çeşitli tereddütler içeren çözüm reçeteleri birbirini izledi (Zürcher, 1998: 437-449). Bu gelişmeler öncesinde; Padişah III. Selim'in Nizam-ı Cedit girişimleri, II. Mahmut'un merkezi otoritenin gücünü yeniden ihdas etme amaçlı girişimleri, Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermanı (İnalcık, 1992), ardından 1856 tarihli Islahat Fermanı, 23 Aralık 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ve sonrasında başlayan ancak uzun bir istibdat dönemi olarak tarihçilerce adlandırılan II. Abdülhamit dönemi, 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet (Tanör, 1994) (Tanör, 1994), ilk Dünya Savaşına iştirak ve tamamen tarihin sahnesinden çekilişin ardından kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti dönemi Yakın dönem Türkiye tarihinin kronolojik adımları olarak belirlemektedir.

Türkiye'de sıkıntılı dönemlerin ardından, akademik araştırmalarda yapılan tahlillerin neticesinde ortaya çıkan sonuçlardan biri de; ülkenin demokratik süreçte yaşadığı problemlerin başında, sivil toplum geleneğinin olmayışı gösterilir. Bu yoksunluk da Türk siyasal kültürünün özellikleri temelinde gerekçelendirilir. Peki sivil toplum nedir? Düşünce tarihinin en tartışmalı kavramlarından biri de sivil toplum kavramıdır. Liberal öğretinin devletin ve devletli zümrenin karşısında bireyin, ve diğer toplumsal grupların özerkliğini esas alan içeriğinin tahlili, kavrama modern zamanlardaki baskın anlamını vermektedir. Ancak kavram menşei itibarı ile devleti dışlayan, bireye devlet karşısında tutunabileceği dal uzatan özgürlükçü vurguya referans teşkil eden liberalizme dayanmaz. Sivil toplum kavramı Hegelyen felsefenin konu başlıklarından biridir. Örneğin "Hegel'in üçlü sisteminde (doğal hukuk felsefecilerinin ikili sistemi değil) sivil toplum, aile ile devlet arasındaki ara evreyi teşkil etmektedir, ve bundan dolayı bugünkü kullanımıyla sivil toplumda ve Locke'un doğal toplumundakinin aksine devlet-öncesi tüm kurumları (aile dahil) ve ilişkilerin tümünü içermemektedir" (Bobbio ve Texier, 1982: 15).

Sivil toplumun karşıtı yada karşıtları nelerdir? İkili yapının öğelerinden biri ya da diğerinin yersiz kullanılışı ya da hiç kullanılmayışı, kuramda iki karşıt hataya yol açar: Sivil toplum ile yapının karıştırılması, sendikalizm yanlısını meydana çıkartır; sivil toplum ile siyasal toplumun karıştırılması ise devlete tapmaya yol açar (Bobbio ve Texier, 1982: 31). İşte Türkiye özelinde meselenin esası budur. Devlet ebed ve mutlaktır, sine qua non'dur.

Ülkenin Cumhuriyet dönemi sonrasında yaşadığı rejim bunalımları ve bu bunalımların yol açtığı askeri darbeler karşısında, halkın gösterdiği atalet ne ile açıklanmalıdır. Cumhuriyet kurulurken bir ölçüde muhalif bir cenahın bulunduğu biliniyor. Ancak bu muhalefet tabandan değil, yine meclis içindeki nüfuzlu şahıslardan müteşekkildi. Kurtuluş Savaşı sonrasında yeniden oluşturulan TBMM içinde, bir önceki dönemin muhalif kutbu olan ikinci grubun tasfiyesi büyük ölçüde sağlanmıştı. Ancak başını Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Adnan Adıvar, Refet Bele, Cafer Tayyar Eğilmez gibi önde gelen şahsiyetlerin çektiği yeni ve bir öncekine göre daha nüfuzlu olan şahısların oluşturduğu muhalefetin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası etrafında örgütlenmeleri Halk Fırkası nazarında büyük bir tehlike olarak algılandı. Muhalefetin gericilikle damgalanması ve ardından yaşanan Şeyh Sait İsyanı ve İzmir'de Gazi'ye karşı tertip edilen başarısız suikast teşebbüsü ile ilintilendirilerek ortadan kaldırılması, 1930'da girilen Fethi Okyar önderliğindeki güdümlü Serbest Fırka tecrübesi hariç, 1946'ya kadar ülkeyi Ebedi ve Milli Şef dönemleri olarak adlandırılan tek partili otoriter bir yönetim modeline doğru sürükledi. 1946'da yeni dünya düzeninin, ikinci dünya savaşı sonrasında yükselen yeni bir değer olarak demokrasiyi kutsaması, faşizmi ve nazizmi çağrıştıran tek partili rejimlere karşı antipati duyması, artan Sovyet tehdidi karşısında müttefik arayışına girmek lüzumunu hisseden Milli Şef yönetimini, çok partili hayata geçmeye mecbur kıldı. 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler sonucu iktidarın Demokrat Parti'ye geçişi kansız bir devrim olarak takdim edildi. Ancak 10 yıllık demokrasi evresi 27 Mayıs 1960'da ordu içindeki, yüzbaşı-albay düzeyindeki bir cunta tarafından kesildi. Ardından DP'nin üç önemli ismi idam edildi. (Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan). Celal Bayar müebbed hapse mahkum edildi, diğer önde gelen partililer ise uzun süreli hapis cezalarına çarptırıldılar. 12 Mart 1971 Muhtırası verilene kadar ülke sürekli askeri müdahale gölgesinde yaşadı. Talat Aydemir'in iki başarısız darbe girişimi (22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963), Silahlı Kuvvetler Birliği Cuntasının ünlü 21 Ekim Protokolü vs. 12 Eylül 1980 Darbesi de yükselen terör ve sokak ça-

tışmalarının ardından gerçekleşti. Ardından 24 Ocak kararlarının uygulanması noktasındaki müsait atmosferin yarattığı şartların eşliğinde geçen 1983 seçimleri sonrasında, 28 Şubat 1997 tarihli ünlü MGK bildirisi.

Bu kısa tarihte siyasal aktörlerin hep askeri ve sivil bürokrasi olduğu görülüyor. Peki sivil toplum denilen olgunun Türk siyasal hayatında yeri neresi? Türkiye’de yurttaş inisiyatifinin gelişmemesinin nedenleri neler? Bu sorunun cevabı uzun bir tarihsellikte için, tarihsel vetirenin künhüne vakıf olmadıkça da bulunması imkansız.

Kaynaklar

- Barkey, Karen (1999), *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Bobbio ve Texier (1982), *Gramsci ve Sivil Toplum*, (Çev. Kenan Somer), Ankara: Savaş Yay.
- Çam, Esat (1977), *Siyaset Bilimi*, İstanbul: Der Yay.
- Daver, Bülent (1993), *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Doğan, D. Mehmet (1989), *Tarih ve Toplum, Türkiye’de Toprak Meselesi ve Toplum Yapımızın Tarihi Oluşumu*, İstanbul: Rehber Yay.
- Giddens, Anthony (1993), *Sosyoloji, Eleştirel Bir Giriş*, (Çev. Ruhi Esengün-İsmail Öğretir), İstanbul: İhtar Yay.
- Güvenç, Bozkurt (1995), *Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Huntington, Samuel; I. Dominguez, Jorge (ty), *Siyasal Gelişme*, (Çev. Ergun Özbudun), Ankara: Siyasi İlimleri Derneği Yay.
- İnalçık, Halil (1992), *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yay. ve Kitapçılık Ltd. Şti.
- Kapanı, Münci (1992), *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: Bilgi Yay.
- Kazgan, Haydar (1995), *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Kışlalı, Ahmet Taner (1992), *Siyaset Bilimi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Mardin, Şerif (1991), *“Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”*, Mardin, Şerif (1991), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yay.
- Quataert, Donald (1987), *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, (Çev. Sabri Tekay), Ankara: Yurt Yay.
- Sanbay, Ali Yaşar (1992), *Siyasal Sosyoloji*, Ankara: Gündoğan Yay.
- Sencer, Muzaffer (1999a), *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Sarmal Yay.
- Sencer, Muzaffer (1999b), *Dinin Türk Toplumuna Etkileri, Tarihsel Bir Yaklaşım*, İstanbul: Sarmal Yay.
- Tanör, Bülent (1994), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1876-1982*, İstanbul: Der Yay.
- Timur, Taner (1989), *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara: V(erso) Yay.
- Turan, İlder (1986), *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul: Der Yay.
- Zürcher, Eric Jan (1998), *“The Ottoman Conscription System, 1844-1914”*, *International Review of Social History* 43.

CUMHURİYET'TEN DEVRALINAN SİYASAL MİRAS ÜZERİNE

Türk siyasal hayatının gelişim süreci incelendiğinde; rejimin kırılma noktaları olarak saptanan tarihsel duraklar içinde askeri darbelerin önemli bir yer oluşturdukları gözlenmektedir. Bu tespitin Türkiye’de siyasal yaşamın asker-siyaset ilişkisinin yönü ve boyutundan ne kadar etkilenmeye açık olduğunu göstermektedir. Cumhuriyetin ilanı sonrası askeri bürokrasi içinde başlayan zıtlaşmanın Mustafa Kemal Paşa lehine sonuçlanmasından sonra, muhalefetin askeri bürokratlıktan sivil siyasetçi kimliğine soyunan eski komutanlar tarafından temsil edilmeye başlanması, aslında gücünü kaybetmiş bir muhalefet olgusunu da beraberinde getirmişti. Görece karmaşık, siyasal güçler kombinezonu içinde önemli bir kesimi oluşturan eski ittihatçıların milli mücadele esnasında oynadıkları rolü bir hiç düzeyine indirgeyen resmi Türk tarihçiliğinin aksine, ittihatçıların milli mücadele yıllarında aktif direnişin önemli örgütleyicilerinden olduğu biliniyor. Nitekim 1926 yılında, İzmir’deki Suikast teşebbüsü ile ilişkilendirilerek İstiklal Mahkemesinde yargılanan ve tamamen tasfiye edilen bu grubun pasif kılınması, ilerleyen yıllardaki köklü reformlar karşısında gösterilen ataleti de açıkta görünüyor. Yeni iktidar seçkinleri, muhalefetin en militer kesiminden böylece kurtulmuş oluyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa’nın milli mücadelenin en kritik evrelerinde almış olduğu sorumlulukla paralel olarak artan inisiyatifinin, tek adam olmaya gittiğini görerek tedirginleşen diğer nüfuzlu paşaların Terakkiperver Cumhuriyet Fırka’sını kurarak başlattıkları muhalefet, bu paşaların askerlikten ayrılmaları sonucu yerlerine atanan yeni komutanların Mustafa Kemal Paşa’ya olan bağlılıklarıyla birleştiğinde, ordunun desteğini almayan, yada en azından ordunun, karşısında tarafsız durmadığı bir muhalefetin, etkisiz hatıta emniyetsiz olacağı yönündeki kanaatin oluşmasına neden olacak gelişmelerin yaşandığı da gözlenmektedir. 1927 yılında Gazi’nin meclis kürsüsünden okuduğu büyük nutku tüm bu gelişmelerin ardından ortaya konulmuş tek taraflı bir durum değerlendirmesi olarak belirlemektedir. Nutka ce-

vap verebilecek olanların hemen hepsi aktif siyasetten çekilmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Kazım Karabekir'in vesikalar eşliğinde kaleme aldığı yayınları, matbuatta verdiği cevapları, bir uğultu eşliğinde gelişen sindirmeyle karşılanmış, hatta evi basılarak tarihe tanıklık edebilecek çuvallarca özel arşiv ve evrakı imha edilmiştir. Rauf Bey anılarını kaleme almış nutukta muhatap kılındığı ithamlara cevap vermiştir. İşin ilginç tarafı döneme ilişkin olarak yazılan eserlerde bu anılarda yapılan savunma ve cevaplar Türk inkılap tarihçileri açısından ya yok sayılmış yada hiçbir nesnel gerekçeyle dayanılmaksızın muteber kabul edilmemişlerdir.

Muhtelif siyasi duruşların ilerici-gerici şeklinde pür öznel bir tasnife tutulduğu, tek yönlü Kemalist bakış açısının işlendiği çalışmaların Türk üniversite mensupları arasında, birkaç marjinal yazar dışında, muteber kabul edilmesi, aslında ne kadar yazılı metinlerde ifadelendirilirse ifadelendirilsin bilimsel özgürlüğün yeterince yerleşmediğinin göstergesi olarak kabul edilmelidir. Nitekim Türkiye'de, üniversite açısından aksi bir tutum takınmanın yaratacağı riskleri göğüsleyecek bir direnç geleneği oluşmamıştır. Üniversite bu ülkede, inkılabı yeterince destek vermemek gerekçesiyle, reform adı altında bir ilga edilme durumunu yaşamıştır ki sonuçları Türk üniversite mensupları açısından ortadadır. 1933 yılında uygulamaya konan Darülfünun Reformu, içinde çelişkiler barındıran, uygulama sürecinde ise bazı paradoks olarak nitelendirilebilecek gelişmelerin yaşandığı bir vetiredir. Bir yandan yerli bilim adamları, inkılabın emrine sokulmaya zorlanırken, diğer yandan daha yoğunluklu bir totalitarizmden gönüllü yada gönülsüz gelen yabancı, yoğunluklu olarak Alman, bilim adamları, aynı çatı altında toplanmıştır. Bilim adamı olma ölçüsünün rejimin program ve uygulamalarının meşruiyet temelini oluşturma yönündeki katkıyla eşdeğerlenmesi, bilim adamı vasfını haiz pek az, ancak üniversite hocası namı pek çok şahsın bulunduğu bir Türk üniversite camiasını yaratmış gözükmektedir.

Üniversitenin tek partili yıllardaki işlevi bu doğrultudadır. Siyasi iktidarın yönlendiriciliği etrafında hukuk ve mülkiye mektepleri, devletin yönetim kadrolarına atanacak personel yetiştirmeye programlanmış bir müfredata sahip olarak yapılandırılmıştır. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesine ise, yepyeni bir ulus yaratma yönünde girilen faaliyetin en önemli parçası olarak, Bütün ulusların ve dillerin kökenini Türklere ve Türkçe'ye dayandırılması yönündeki tezlerin üretilmesine memur edilmişlerdir. Birinci ve ikinci dünya savaşları arasında geçen yaklaşık yirmi yıllık zaman diliminde, tüm dünyada yeni bir denge arayışı yaşanmıştır. Bu arayışın azgelişmiş, yeni devletler üzerinde sağladığı nispi ferahlık, dış tehdit unsurlarının en az düzeyde hissedilmesiyle birlikte, görece bir bağımsız dönemin yaşanması sonucunu doğurmuştur. Avrupalı büyük güçlerin kendi aralarında baş gösteren soğuk savaş

biçiminde cereyan eden nüfuz mücadelesinin, sıcak savaşa dönüşmesi arifesinde, Türkiye gibi memleketlere yapılması muhtemel müdahalelerin olmayışı, bu faktörler bir yana bırakılarak, yakın dönem Türk tarih yazımında, tek partili yılların Kemalist ideolojide ifadesini bulan tam bağımsızlıkçı, anti-emperyalist bir dönem olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Oysa rejimin anti-emperyalist olma gibi kararlı, ideolojik bir tutumu, söz konusu bile değildir. Nitekim iç sınıfsal bileşim askeri ve sivil bürokrasinin baskınlığında, yeni türedi zenginler ile eşraf arasındaki koalisyona dayanmaktadır.

Ya anti-emperyalist mücadelenin, en donanımlı ideolojisi olan Marksizm'in yerli şakirtleri için bu tip bir teşhisin kökenlerinde ne yatmaktadır? Türk solunun döneme ilişkin olarak yaptığı değerlendirmelerde ve yorumlarda bir iki istisna dışında, bir homojenlik gözlenmektedir. Türkiye'de sol ile Kemalizm arasında telifi gayri kabil fikirsel bütünleşmenin sebebi nedir? Aslında bu müşterek değerlendirmenin kökeninde her iki ideolojinin de seküler kaynaklı oluşunun yatmakta olduğu gözlenmektedir. Biri doğrudan aydınlanma felsefesinin içinden doğmuş, diğeri ise aydınlanma Avrupa'sının çeşitli akımlarının eklektizmi ile bir sistem olmanın gerektirdiği özelliklerden yoksun olma zaafi ile birlikte vücut bulmuş bu iki akım için örtüşmenin, yalnızca, profan bir zemin, tercihleri konusunda olabileceği saptanabilir. Milli mücadele döneminde, Sovyet Rusya'nın takındığı destekleyici tutumun ve Üçüncü Enternasyonal'in Anadolu'daki Türk-Yunan çatışmasına milli demokratik burjuva anti-emperyalist savaşımı yaftası vurmasıyla, yerli Marksistler nazarında Mustafa Kemal Paşa ve ekibi hakkında olumlu düşünceler beslenmesine neden olduğu konusunda belirgin bir hemfikirlik olduğu söylenebilir. Zaferden sonra girilen reformların, bilhassa laik bir şemsiye altında yürütülmesi, yerli Marksistlerce de sempatiyle karşılanmıştır.

Ancak yeni rejimi kuran kadro, Türk solu ile hiçbir ittifaka giremeyecek kadar kendi sınıfsal bilincine sahipti. Sınıfsal menfaati önünde değil destek, önemli bir köstek olabileceği varsayımı ile solu tasfiye etti, diğer bir deyişle uzun bir kış uykusuna yatırmak suretiyle yer altına itti. Osmanlıda özellikle ikinci Mahmut ile yeşermeye başlayan bürokrasinin, askeri ve sivil kanadıyla olan yekpareliği, cumhuriyetin birçok alanda olduğu gibi, Osmanlıdan tevarüs ettiği bir olgudur. İşçi sınıfı olmayan bir ülkede, o dönem için sosyalist devrim projeleri üretmenin zaten imkanı yoktu. Ancak, üçüncü enternasyonal tarafından ilerici milli demokratik burjuva hareketi olduğu yönünde teşhis konulan Kemalist Hareket hakkında yerli, özgün bir değerlendirilmede bulunmak, sadece Türk solu için değil, genel olarak Türk aydın geleneği için fazla iyimser bir beklenti olacaktır.

Batılılaşma tarihinin Sultan Selim'den itibaren başlayan bir milada sa-

hip olduğu bilinirken, iki yüzyılı aşkın bir süredir, batıdan devşirilen düşünce ekollerinin birer mukallidi olmaktan öteye gidilemediği gözlenmektedir. Yerli Türk Marksistlerinin de son tahlilde batı düşünce geleneğinden mülhem olan Marksizmi basmakalıp benimsedikleri, yerli bir forma sokamadıkları, Kemalizme ve Anadolu Hareketi üzerine geliştirdikleri tezler incelendiğinde açıkça görülecektir. Tabii bu yargı hiçbir dünyevi ikbal peşinde koşmayan, samimi Marksistler açısından geçerli değildir. Sonraki yılların Benercileri için söylenecek başka şeyler vardır.

Türk Düşünce Tarihinin en hareketli yıllarının yaşandığı, sınırlı sayıda da olsa birkaç düşünce akımının basın yoluyla münazaraya girişebildiği ikinci meşrutiyet yıllarından bir gerilemeyi temsil eden tek partili yıllar, yirmi üç yıllık fetrete özlem duyan kuşağını her ne hikmetse ellili yıllardan bu yana korumasını bildi. Niceliği az ancak etki olarak niteliği yüksek olan bu bendeganın, belirli alanlarda kümeleştiği gözlenmektedir. Son yıllarda Gerek aktif görevleri esnasında, gerekse emeklilikleri sonrasında Türk yargı bürokrasisinin en tepe noktalarında yer almış zevatın yapmış oldukları çıkışlar bunun en somut göstergesidir.

Bu kesimlerin demokrasi tarifleri üzerinde düşünmek gerekiyor. Görünen odur ki; bu tip düşünenlerin demokrasiden anladıkları; katılımcı, özgürlükçü bir yönetim biçiminden ziyade soy esasına dayalı hanedanlık içermeyen, güdümlü ve elitist bir meclis esasına dayalı militan bir (o da ne demekse?) demokrasidir. Avam düzeyindeki bağlılarının entelektüel bilgi ve düşünme biçiminden yoksunluklarından kaynaklanan müfrit tavır alışlarından farklı olarak bu kesimin, görece sınıfsal bilinçlerinin gereği olarak takındıkları bu siyasal duruş biçimi, Kemalizmi rehber edindikleri şeklindeki propagandaya rağmen Kemalizme bile zıt düşen öğeler içermektedir.

Atatürk'ün vefatının hemen ardından, İsmet İnönü'nün Kemalizmi tasfiye etme gayreti söz konusuydu. Atatürk'ün kamusal alanın hemen her boyutunda görülen heykel ve vecizeleri ortadan kaldırılırken, bir ülkenin egemenlik göstergelerinden biri olan paranın üzerindeki portresi de İnönü'nün kilerle yer değiştirmiştir. Atatürk'le ters düştükleri için siyasal yaşamdan tasfiye edilen Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Refet Bele gibi simalar, İnönü döneminde tekrar taltif edildiler. Daha da önemlisi kimi uç muhafazakar yazarlara göre; Atatürk'ün manevi evladı derecesindeki yakınları olan Hasan Rıza Soyak, Salih Bozok, Abdülhalık Renda gibi isimler mevcut görevlerinden uzaklaştırıldılar. 1937 yılında baş gösteren Atatürk-İnönü çatışmasının başvekilliğe getirdiği Celal Bayar ve onun bir buçuk yıllık döneminde, İnönü ile Atatürk hiç görüşmedikleri gibi artık birbirlerinden de hazzetmiyorlardı.

Türkiye’de hemen her kesimde mevcut olan tarihe ve toplumsal sürece ilişkin asr-ı saadet ve fetret dönemleri yaratıp, tanımlamak şeklindeki kronolojik bölümlendirme alışkanlığı, bu kesim için de geçerlidir. Gerek yazılı, gerekse görsel medyada boy gösteren bu tip aydınların, çok partili siyasal yaşama geçiş kararının bir semeresi olarak meydana gelen 14 Mayıs 1950 sonrasını, revizyonist ve sekterist bir sapma olarak takdim etmeleri bile bir manipülasyondan öte değildir. Türk aydını açısından rejimin kırmızı hattı Kemalizm’dir. Kemalizmin kırmızı çizgilerinin belirlediği düşünce setlerini aşmak ile dışlanmak arasında doğru orantılı bir ilişki biçimi vardır. Üniversitelerde bile, özellikle sosyal bilimler alanında elde edilen unvanlar dağıtılırken, rejimin karakterine muhalif olmak önemli bir engel teşkil eder.

Vesayetçi ideoloji sistemin iliklerine kadar işlemiştir. Toplum tıpkı, küçük bir çocuğa trafikte karşıdan karşıya geçilmesinin öğretildiği esnada elinden sıkı sıkıya tutulması gerektiği dönemdeki kadar titizce cendere altına alındı, çocuk büyüdü, ancak hiçbir zaman tek başına karşıdan karşıya geçme isteğini tecrübe etmesine fırsat verilmedi. Bedenen olgunlaşan yetişkin olan çocuk, hala annesi yada babasının ellerini bırakamıyor. Zaten onlar da pek bırakmak niyetinde değiller, çocuk doğuştan akli bir engelli değil, ancak korkularını yenemiyor. Ebeveyn ise bu durumdan hicap duyuyor ve “bir gün belki..” diyor. Peki bu bir gün hiç gelmeyecek mi? Şüphesiz bu eylemin bazı riskleri var. Ancak bu eylemin başarılı olmasının sonuçları dikkate alındığında bu riskin göze alınmaya değer olduğu gözüküyor.

Kaynaklar

- Arslan, Hüsamettin, Epistemik Cemaat, İstanbul: Paradigma Yay., 1992.
Aydın, Suavi, Modernleşme ve Milliyetçilik, Ankara: Gündoğan Yay., 1995.
Başgöz, İlhan, Türkiye’nin Eğitim Sorunu ve Atatürk, Ankara: Kültür Bak. Yay.1995.
Başkaya, Fikret, Paradigmanın İflası, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş, İstanbul: Doz Yay., 1991.
Eliçin, Emin Türk, Kemalist Devrim İdeolojisi, İstanbul: Sarmal Yay., 1992.
Güngör, Erol, Dünden Bugünden, Tarih, Kültür, Milliyetçilik, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989.
Hirsch, Ernest, Hatıralarım, (Çev. Yaşar Karayalçın), İstanbul: İş Bankası Yay., 1992.
Irmak, Sadi, Devrim Tarihi, İstanbul: İsmail Akgün Mat., 1969.
Karabekir,Kazım, Bir Suikast, Bir Düello, İstanbul: Emre Yay.1995.
Kaynaradağ, Arslan, Felsefecilerle Söyleşiler, İstanbul: Elif Yay., 1985.
Küçük, Yalçın, Türkiye Üzerine Tezler C.2, İstanbul: Tekin Yay., 1990.
Küçük,Yalçın, Türkiye Üzerine Tezler C.4, İstanbul: Tekin Yay., 1991.
Küçük, Yalçın, Aydın Üzerine Tezler C.4, İstanbul: Tekin Yay., 1992.
Küçük,Yalçın, Türkiye Üzerine Tezler C.5, İstanbul: Tekin Yay., 1992.
Orbay, Rauf, Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım, C.I-II, İstanbul: Emre Yay., 1996.
Sayılğan, Adan, Türkiye’de Sol Hareketler, İstanbul: Hareket Yay., 1970.
Taha Parla, Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Atatürk’ün Nutku, C.1, İstanbul: İletişim Yay., 1993.
Tunçay, Mete, T.C.’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931, İstanbul: Cem Yay., 1991.
Tunçay, Mete, Türkiye’de Sol Akımlar, İstanbul: Cem Yay., 1991.
Zürcher, Erik Jan, Milli Mücadelede İttihatçılık, (Çev.Nüzhet Salıhoğlu), İstanbul:Bağlam Yay., 1995.

SIYASET BİLİMİNİN TEMEL KAVRAMLARI AÇISINDAN PARTİ İÇİ DEMOKRASİ

Bilindiği gibi siyasi partiler ortak fikir ve düşünceleri paylaşan insanların siyasi iktidarı paylaşmak amacıyla kurdukları örgütlerdir (Teziç, 1976: 6). Siyasi partiler, belli grupların, çevrelerin, sınıfların çıkarlarını temsil ederler ve bunların etkili olabilmesi için iktidar mücadelesine girişirler. Toplumdaki farklı çıkar gruplarının ve sınıflarının ortaya çıkışı üretim araçlarının mülkiyetinin dağılışıyla ilgilidir. Ortaya çıkan gruplar ve sınıflarda toplumun kendi isteklerine göre yönetilmesini isterler. Her toplumdaki partilerin amacı, belli maddi ve manevi çıkarların gerçekleştirilmesidir. Bu bakımdan siyasi partiler hiçbir ülkede, kanun koyucunun eseri sonucu ortaya çıkmamıştır. Bütün partilerin dayandıkları grupların veya sınıfların özelemlerini dile getirmek ve iktidar mekanizmasını bu amaçla anayasal yöntemlerle ele geçirmek asli amaçlarıdır (Sunay, 2003: 25-26).

“Modern toplumlarda siyasi partiler, belli sınıfların sözcüleridirler ve varlıklarını sürdürebilmek için bunlardan birine dayanmak zorundadırlar” (Teziç, 1976: 315). Siyasal parti tabirine layık ilk örgütlenmeler İngiliz parlamentosunda mevcut olan iki parlamento hizbinin gelişimiyle ortaya çıkmışlardır. Bunlar Tory ve Whig ismiyle anılan ve daha sonraları, Muhafazakar ve Liberal Parti olarak isimlendirilecek olan partilerdir. Bu partilerden Liberal Parti, sonraları temsil gücünü yepyeni bir parti olarak İngiliz işçi sınıfının temsilcisi olan Fabian Society’den devralan İşçi Partisine devredebilir (Berkes, 1946: 25-26; Özbudun, 1983: 32). Bir partinin yada demokratik bir modele niteliğini veren partiler rejiminin ortaya çıkabilmesi için; öncelikle uygun bir müsait bir hürriyet havası, genel seçimler ve demokrasi fikrinin yeterince gelişmiş, gelenekselleşmiş olması gerektiği gibi, ilişkilerin kişisellikten çıkıp kurumlaşması gerekmektedir (Payaslıoğlu, 1952: 12; Duverger, 1986: 23).

Siyasi partilerin demokratik hayata ilişkin olarak üç önemli fonksiyon icra ettikleri gözlenmektedir ki bunlar; siyasi partilerin seçimlerdeki fonksiyonu, hükümetteki fonksiyonu ile demokratik birey ve kurumların demokratik bir

kültür içinde yeşermesi beklenen yetiştiricilik ve eğiticilik fonksiyonu olarak sıralanabilir (Payashoğlu, 1952: 70). Kentlerin birer sanayi merkezi olarak sinesinde topladığı yoğun kalabalıkların, siyasal sistem içindeki işleyişe dahil olma talepleri, siyasal sistemin aktörleri nezdinde, siyasal meşruiyet kavramının sorgulanmasını gerektirince genel oy ilkesi ortaya çıkmış “oy hakkının genişletilmesiyle birlikte, meclislerde aynı eğilimlerdeki milletvekillerinin gruplaşarak seçim işlerini yürütmek amacıyla seçim komiteleri kurdukları bu komiteler parlamento grupları arasında devamlı bir bağın kurulması ile de gerçek anlamda siyasal partilerin ortaya çıktığı görülmektedir” (Bosuter, 1969: 4). “Teknolojik gelişmeler ve şehirleşme hareketleri ile aralarındaki farklar gittikçe keskinleşen toplum katlarını siyasal iktidarda olan talepleri partilerin büyüme hızını arttırmış; gerek sanayi devrimi altında ezilen sınıfların bir savunma tedbiri olarak kurdukları örgütler, gerek işveren birlikleri, dini cemaatler, eski muharip demekleri gibi ortak ilkeler etrafında birleşen baskı grupları, partileri genişlemeye zorlamışlar, yahut çıkarları yönünde devleti etkileyecek partilerin doğumuna sebep olmuşlardır” (Bosuter, 1969: 4-5).

Partilerin zaman içinde gitgide, toplumda temsil ettikleri sınıf ve gruplar sayısı kadar çeşitlenmeleri, parlamentonun organik yapısını da değiştirmiş, bu durum klasik siyasal erkler arasındaki yasama, yürütme ve yargı biçimindeki birbirlerini karşılıklı olarak dengeleme biçiminde tezahür eden anlayışı da değiştirmiştir. “Artık parlamentoların, ‘ayrı fikir ve program kümeleri, değişik fikir ve programların ayrı ayrı temsil edilmeleri’ olarak tanımlanan siyasal partilerin temsilcilerinden meydana gelmesi ve farklı fikirleri disiplin altına alan grupların mevcudiyeti, parlamento bütünlüğü varsayımından hareketle kuvvetler ayırımından bahsetmeyi anlamsız kılmaktadır (Bosuter, 1969: 7). Ancak siyasal partilerin birer toplumsal örgüt olarak tabana doğru yayılmaları zaman içinde her örgütte rastlanabilecek türde bir parti içi hiyerarşiyi de beraberinde getirmiştir. Siyaset biliminin siyasetin ne olduğu konusunda getirdiği açıklamada iktidar olgusunu öne almasının haklılığı, parti içindeki iktidar olgusunun, partinin amaç ve amaca giden yolda uygulayacağı yöntemlerin belirlenmesi konusundaki karar mekanizmalarının aktörlerinin de belirlenmesinde, katılım düzeyini de tartışmaya açmıştır. Kararların alınması konusunda, geniş bir katılımın imkanları sorgulanırken, aslında iktidar elitinin belirlenmesi sonrasında değişen pek bir şeyin olmadığı ortaya konulmuş, demokrasi bu boyutuyla tekrar sorgulanmaya başlanmıştır. Buna göre; “kararları yine Laswell’in deyimiyle, yüksek iktidar sınıfı olan seçkinler alacaktır. Aristokratik bir veraset kuşkusunu içinde seçkinleri inkar etmek demokrasiden yana olmak demek değildir.

Demokrasinin en iyilerin başa gelmesine imkan veren bir rejim olduğu unutulmamalıdır. Sartori’nin veciz bir şekilde belirttiği gibi ‘Demokrasi hem seçilmiş elit poliarsisi, hem de birbirleriyle rekabet halinde bulunan elitlerin ayak-

lanma sistemidir” (Bosuter, 1969: 11). Demokrasiyi “ilk defa etraflı olarak tahlil eden Ostragorski’ye göre demokrasi; bütün vatandaşların faal iştirakini şart koşmaktadır. Oysaki geniş kitleler yaradılış itibarı ile pasifler. Modern cemiyette amme işleriyle ilgilenmesi gereken fertlerin sayısı çoğaldıkça, amme işlerine olan ilgi azalmaktadır. Bu durum parti içinde sevk ve idare makamında olanların gruplaşmasını, ipleri çekenler nev’inden küçük grupların kurulmasını ve bütün kararların bir azınlık tarafından alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır” (Bosuter, 1969: 10). Yani değişen pek bir şey yoktur.

Özellikle siyasi partilerin iç işleyişinde genel merkez etrafında toplanan küçük bir azınlık işleri istedikleri gibi idare etmektedirler. Tabandan gelen taleplere tamamen kulaklarını tıkamasalar bile son söz yine genel başkan etrafında kümelenmiş, genel idare kurullarında belirlenmektedir. Yirminci yüzyılın başında, siyasal partilerin iç işleyişi pek ilgi çekmemiş iken, birinci dünya savaşı ertesinde özellikle revizyonist ülkelerdeki tek partili, tek şefli partilerin demokratik yönetime son verip, totaliter rejimler ihdas etmeleri “partilerin demokratik bir iç düzene sahip olmalarının öneminin anlaşılmasında etkili olmuş ve totaliter bir partinin iktidara gelmesi halinde demokratik devletin, kolayca totaliter devlete dönüşeceğini ortaya koymuştur” (Bosuter, 1969: 23). Genel olarak gözlemlendiği üzere “partilerin iç gelişimi, militanların hareket serbestisini kayıtlama istikametindedir” (Bosuter, 1969: 27).

Parti disiplini ile parti içi demokrasi arasında çok ince bir çizgi vardır. Partilerde belli konularda belirlenmiş ve partileşirken üyelerde aranan, parti mensuplarıyla paylaşılan asgari müştereklere sadakatin bir ifadesi olarak beliren ilkeler eşliğinde karar bağlanan meseleler üzerinde yek vücut olma zorunluluğu parti disiplini olarak anlaşılabilir gözükmekteyken, partinin yetkili kurulları olarak takdim edilen, özünde parti içi iktidar elitinin tahakkümünün belirtisi olan, ilkelerle zoraki ilişkilendirilen kimi meselelerin parti içinde tartışılmasını engelleyen katı tavır, giderek oligarşik eğilimlerin gerekçesi olmaya başlar. Öte yandan “parti hiyerarşisinin, daha önce de belirttiğimiz iki yönlü münasebeti uyarınca parti iradesinin aşağıdan yukarıya oluşmasına karşılık; parti yönetimi de yukarıdan aşağıya inen makul bir disiplini gerektirecektir. Üst kademelerin tüzük, program ve bağlayıcı kongre kararlarına riayet etmeyen alt kademeler hakkında, zorlayıcı bir takım tedbirler alabilmesinde antidemokratik bir taraf bulunmadığı, her ünitenin başına buyruk olduğu bir örgütte, demokratik olmaktan ziyade anarşik bir düzenden bahsedebileceği aşıkardır” (Bosuter, 1969: 86). Ancak parti içi iktidar elitinin bu eğilim içine girmesini mümkün kılan yasal düzenlemelerin varlığı, kanun koyucunun etkisiyle de açıklanabilir. Nitekim “siyasi partilerin halkın dileklerini yansıtmaya, halka inme fonksiyonlarının zorunlu bir gereği olarak, her kademede yeterli bir hareket serbestisine sahip olmaları gerekir (...). Tüzüklerin ünitelere kendiliğinden kullanabilecek-

ri hiçbir yetki tanımayarak onları üst kademeler önünde tamamen bağımlı hale getirmeleri, ihtimal dahilinde olduğuna göre, kanun koyucunun bu hususa hiç temas etmeksizin ‘kurulların görev ve yetkileri tüzüklerle düzenlenir’ hükmünü getirmekle yetinmiş olması isabetli görülmemektedir” (Bosuter, 1969: 88).

Partilerin ortaya çıkış sürecinde, temelde kitle ve kadro partileri olarak ayrılmış olmaları, iki dünya savaşı arasında ortaya çıkan faşist ve komünist partiler ile Türkiye (Ayata, 1992) ve Hindistan (CHP ve Kongre Partisi) örneğinde görülen, modernleşmeye geç başlayan ülkelerdeki tek partili rejimlerin ve benzer ülkelerdeki yine tek partili otokrasilerin, yeni örnekler olarak incelemeye alınmasını gerekli kılmış, bunun sonucunda partilerin demokratik bir iç işleyişe sahip olması ile ülke rejimi arasında paralellikler kurulması arasındaki ilişki biçimi inceleme altına alınmaya başlanmıştır. “ Bilindiği demokratik partiler, partili üye kitlesinin, parti yöneticilerinin seçimi ve parti politikasının tespiti süreçlerine geniş ölçüde katıldığı partilerdir” (Bosuter, 1969: 108).

Tüm bu koşulların sağlanmasıyla, ancak “eğer ‘ekseriyetin kararına uyma’ demokratik kurulların icabı sayılıyorsa, bir üyenin parti iradesi uyarınca, kendi kişisel görüşünden feragat etmeye zorlanmasında demokrasiye aykırı bir cihet yoktur” (Bosuter, 1969: 109). Parti disiplini ile parti içi demokrasi arasında tutarlı bir uyum sağlandığını söyleyebilmek pek mümkün gözükmemektedir. “Gerçekten gözlemler, parti disiplininin kolayca bir tahakküm aracı olarak kullanılabilmesini, parti merkezlerinin, disiplin mekanizmasını partinin birlik ve tutarlılığını sağlamaktan çok, rakiplerini saf dışı etmek ve kendilerine muhalefet edilmesine imkan vermemek üzere harekete geçirmek eğiliminde olduklarını göstermiştir. (...) Disiplin mekanizmasıyla sağlanmak istenen parti tutarlılığının neyi gerektirdiğinin, ne zaman ihlal edilmiş olduğunun tespiti, siyasi bir değer ve tercih meselesidir. Bunun ceza hukuku prensiplerine bağlanarak suç unsurlarının en sarıh şekilde kanunla tayin edilmesi, partilerin politik bünyesinde saklı olan dinamizme aykırı düşer” (Bosuter, 1969:110-115).

Öte yandan siyasi partilerin kitle partileri olarak tasnif edilen, parti özelliklerini göstermeleri, kadro partilerinin etkinliğinin zayıflaması ve gitgide ortadan kalkmalarıyla beraber, değişik çıkar ve baskı gruplarının, iktisadi imkanlarının da elvermesiyle, parti içine sızmalarına imkan vermiş, bunun sonucunda parti yönetiminin belirlenmesi, parti içi bir rekabet konusu olmaktan çıkarak, etkili çevrelerin inisiyatifine bırakılmaya yüz tutmuştur. Bu etkinin boyutu arttıkça genel çıkarlardan ziyade özel çıkarları kollayan bir iktidar kurgusunun kurumsallaşmaya başladığı gözlenmektedir. “Siyasi partilerin kendilerini mali yönden destekleyen sermaye gruplarının etkisi altına girmeleri, politikalarının partililer yerine, bu çevreler tarafından tayin edilmesine yol açar. Parti karar mekanizmasına yabancı telkinlerin hakim olmasının parti içi demokrasinin icapları ile bağdaşmayacağı aşıkardır”(Bosuter,1969:125).

Türk siyasi partilerinin batıdaki benzerlerinin aksine bu tip olumsuzlukları bünyelerinde daha fazla taşıdıkları gözlenmektedir. Parti içi demokrasi mefhumu hemen tüm siyasal partilerimizde geçmişte olsun, bugün olsun bir türlü istenen düzeye gelememiştir. Hatta bir çok araştırmannın konusu bu yoksunluğun en ileri boyutu olan lider oligarşisi üzerine yoğunlaşmıştır (Bektaş, 1993; Tuncay, 1996). Anayasal rejime geçilen 1876 yılından itibaren, özellikle ikinci meşrutiyet sonrasında boy veren siyasal partilerimizin, (Kabasakal, 1991) batıdaki benzerlerinden ayrıldıkları en önemli özellikleri kuşkusuz, kesinti dönemlerinde sürekli kapatıldıkları, (Perinçek, 1985) bu nedenle bir türlü köklü bir geleneğe sahip olma imkanından yoksun buldukları söylenebilir. Üstelik bu kapatılma kararına muhatap olan partiler birer tabela partisi değil, oldukça önemli bir ağırlığa sahip olan partilerdir (Aren, 1993). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti, Türkiye İşçi Partisi, Milli Nizam Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi bunlardan birkaçı olarak belirtmektedir. Bu partilerden ilk ikisi 1923-1930 arasındaki tek partili rejime geçiş sürecinde, DP 27 Mayıs İhtilali ertesinde, TİP ve MNP, 12 Mart Muhtırası sonrasında, RP ve FP ise 28 Şubat sürecinde kapatılmışlardır. 12 Eylül darbesi mevcut tüm partileri kapatmış, ancak 10 yıl sonra bu partiler için aynı isimle kurulabilmeleri imkanı tanınmıştır (Sadece CHP ve MHP bugün için ayakta dır). Her kapatılan parti, demokrasi için sil baştan anlamına gelmektedir.

Türk siyasi partiler sistemi açısından parti içi demokrasi sorununun mevcudiyeti vakidir, ancak öncelikle kurulu partilerin ayakta kalmaları sorunu daha büyük bir önemi haizdir. Neyle gerekçelendirilirse gerekçelendirilsin, parti kapatmanın gelenekselleştiği ülkemizde, öncelikle kurulu partilerin siyasal faaliyetlerini endişe duymadan sürdürebilecekleri, özlenen bir demokratik ortamın tesis edilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Aren, Sadun (1993), TİP Olayı 1961-1971, İstanbul: Cem Yay.
 Ayata, Ayşe Güneş (1992), CHP (Örgüt ve İdeoloji), Ankara: Gündoğan Yay.
 Bektaş, Arsev (1993), Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi CHP ve AP (1961-1980), İstanbul: Bağlam Yay.
 Berkes, Niyazi (1946), Siyasi Partiler, İstanbul: Yurt ve Dünya Yay.
 Bosuter, Kudret (1969), Türk Siyasi Partiler Sisteminde Parti İçi Demokrasi, Ankara: Ulusal Basimevi.
 Duverger, Maurice (1986), Siyasi Partiler, (Çev. Ergun Özbudun), Ankara: Bilgi Yay.
 Kabasakal, Mehmet (1991), Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960), İstanbul: Tekin Yay.
 Özbudun, Ergun (1983), Siyasal Partiler, Ankara: AÜHF Yay.
 Payaslıoğlu, Arif (1952), Siyasi Partiler, Ankara: AÜSBF Yay.
 Perinçek, Doğu (1985), Anayasa ve Partiler Rejimi, Türkiye'de Siyasal Partilerin İç Düzeni ve Yasaklanması, İstanbul: Kaynak Yay.
 Sunay, Cengiz (2003), İngiliz Siyasi Tarihi Ekseninde Modern Siyasal Partilerin Doğuşu, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi (7), ss.1-32.
 Teziç, Erdoğan (1976), 100 Soruda Siyasi Partiler, İstanbul: Gerçek Yay.
 Tuncay, Suavi (1996), Parti İçi Demokrasi ve Türkiye, Ankara: Gündoğan Yay.

ATATÜRK'E DAİR SIRADIŞI BİR KİTAP: ATTILA İLHAN'IN HANGİ ATATÜRK'Ü ÜZERİNE

Bu çalışmada ele alınacak olan kitap, geçtiğimiz günlerde yitirdiğimiz şair, romancı ve düşünür Attila İlhan'ın "Hangi Atatürk" isimli eseridir. Eser değişik tarihlerde kaleme alınmış yazılardan oluşmaktadır ki, konu bütünlüğü bakımından kimi sakıncaları beraberinde getirse de; temelde birçok önemli meseleye değinir. Özellikle, Atatürk ve dönemine ilişkin kronolojik bir tasnif ile günümüzde Atatürkçülük olarak adlandırılan düşünsel ve eylemsel projenin hiç de sanıldığı gibi Atatürk'ün sağlığında iken uyguladığı ya da uygulama sahasına koymayı planladığı şeylerle ilgisinin olmadığı, özellikle 40'lı yıllardaki İnönü diktası tarafından yozlaştırılmış bir versiyona dayandığı iddiası, bir anlamda CHP geleneği içinde yazan, çizen ya da siyaset yapan çevrelerin tepkisini çekecek niteliktedir.

Attila İlhan'ın genel olarak değindiği hususlar şunlardır:

1. Birinci TBMM niteliği açısından tüm yetkileri elinde toplayan bir meclistir ki tarihteki doğrudan demokrasilerden, yani Roma'da, Isparta'da Kartaca'daki genel meclisler gibidir. Yani memur atar, yargılar ve yasa yapar (s.18).

2. Cumhuriyetin kuruluşu ertesinde uygulanan siyasal şiddet, meşruluğunu tasarladığı devrim projelerine karşı olması muhtemel muhalefeti kırmak amacından alır (s.19).

3. Egemenliğin kimin elinde olduğu fiili bir durumdur. Meşruluğunu da bundan alır, tıpkı Osmanlı'nın altı yüz yılı aşkın bir süre egemenliği elinde tutması gibi Türk milleti de bu gücü isyan ederek eline geçirmiştir (s.21).

4. Zaten Atatürk'te siyasal baskıyı, ittihatçı muhalefet artıklarıyla, din-

sel dünya görüşüne sahip olanlara uygulamıştı (s.22).

5. Atatürk'e özellikle soldan getirilen eleştiriler, döneme ilişkin tarihsellikte karşılaştırıldığında sınıfların henüz net bir şekilde teşekkül etmemiş olması bakımından mantıklı değildir (s.23).

6. Atatürk'ün toplumsal altyapıyı değiştirmeden uyguladığı üstyapısal reformlar, başarmak istediğinin bir kültür devrimi olduğunu kanıtlar. Nitekim Atatürk'ün imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle tanımlaması: Marksist anlamda değil ansiklopedist anlamda okunmalıdır (s.24-25).

7. Atatürk'ün devrimciliği hakkında şüphe duyanların, dönemin, devrimciliğinden kuşku duyulmayacak; Lenin, Stalin, Ho-Şi-Minh gibi devrimcilerin Atatürk hakkında söylediklerine kulak vermeleri gerekir (s.29-38).

8. Türk tarih yazımındaki İnönü methiyesine karşı İlhan'ın büyük bir tepkisi söz konusudur. İlhan, İnönü dönemini Atatürk aydınlanmasının önüne ket vuran, Atatürk'ün kurmaya çalıştığı özgün Türk ilerlemesini Batıya karşı koşulsuz bir kopyacılığa yönelten, Tanzimat zihniyetinin tekrar hortlaması olarak görür. İnönü'nün çok partili demokrasiye yönelmesini de böyle bir ülküden mülhem olmadığını, Batının gidişatının yönü nedeniyle, mecburen olduğunu belirterek, Bayar-Menderes ikilisinin despotluğunun, İnönü despotizmi yanında hafif kaldığını belirtir. Atatürkçü düşünce: bağımsız ve özgür olmak için, kendi kültür değerlerinin öncülüğünde özgün bir bileşim yaratabilmeyi amaçlar (s.40-45), (s.141).

9. Bugün ısıtılıp toplumun önüne Atatürkçülük olarak konulanların hiçbirinin zerre kadar Atatürkçülük ile ilgisi bulunmamaktadır. İnönü diktası döneminde, seçkin aydınlarla eşraf ve bürokrasi üçgenine dayanan, savaş vurguncularıyla el altından işbirliği yapan merkeziyetçi bir diktanın sunduğu projedir (s.52).

10. Atatürk çağdaşlaşması karşısındaki İnönü çağdaşlaşmasında “ağır-lık üstyapısal dönüşümlere verilmiştir; batı musikisi, köy enstitüleri, klasiklerin çevirisi, halkevlerinin önem kazanması, ilköğretim seferberliği gibi ögeler bu İnönü Atatürkçülüğü'nün temelleridir” (s.62).

11. Türk siyasetindeki cepheleşmenin anlamsızlığına değinen İlhan, temel ortak paydanın vatanseverlik olması gerektiğini belirterek, Türkiye'yi yüceltmek konusunda takip edilecek yöntem farkının abartılarak vatansever-hain ikiliğinin yaratılmaması gerektiğini belirtir (s.87).

12. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri ile Büyük Nutku'ndan sık sık a-

lıntılar yapan İlhan, Atatürkçülüğün özü ve esasının tam bağımsızlıkçılık olduğunu belirterek, bunun temelini ise iktisadi bağımsızlıktan geçtiği yönünde Atatürk'ün belirttiği fikirleri ve bu fikirlerin gerekçelerini çok sık a-cıklar (s.92), (s.178).

13. İlhan, Türkiye'den çıkarılmış azınlıkların başına gelenleri emperyalizme bağlar. Yüzlerce yıl bir arada yaşamış bu unsurlar ile Türkler arasındaki ihtilafın acı sonuçlarından bu azınlık unsurlarının emperyalizme alet olmalarına yorar (s.96).

14. Aydınının iğdiş edilmediği toplumlar, ne kadar sömürgeleştirilirse sömürgeleştirilsin, ayağa kalkma imkanına sahiptirler diyen yazar, emperyalizmin bunun farkında olarak önce aydın zümreyi kendilerine bağlamak amacıyla güttüğünü ifade etmektedir (s.104).

15. Atatürk sanıldığı gibi aksine çok partili, çoğulcu, kapitalist ve burjuva liberal bir cumhuriyeti amaçlamaktadır (s.113).

16. Türk kültürünün menşei üzerindeki tartışmalara İlhan'da katılır. O-na göre Türk Kültürünün kökeni "Mezopotamya uygarlığına uzanan bir uygarlık birikiminin, Türk/Arap/İran/Bizans potasında eritilip kaynaştırılması, özgür bir bileşim çıkarılmasıdır" (s.117).

17. Attila İlhan en büyük Mustafa Kemal aleyhtarlığını kimler yapıyor sorusuna çok çarpıcı bir cevap veriyor. Buna göre; Onu kusursuz sayanlar, dediklerini dogma haline getirenler, bir takım gizli iktidar isteklerini Atatürkçülük diye ortaya atıp, sağdan soldan beliren bütün demokratik muhalefetleri Atatürkçülüğe karşı olmak suçlamasıyla sindirmeye çalışanlar, asıl Atatürk düşmanlarıdır (s.121).

18. Türk Devrim Tarihinin geçiş dönemi ana çizgileriyle üç büyük evreye ayrılıyor. "bunlardan ilki emperyalizme karşı savaşın birtakım, iç u-zantılarla sürdüğü askeri demokrasi dönemi, ikincisi bürokrasinin mutlak e-gemenliğine dayanan İnönü diktası, üçüncüsüyse sistemin yetiştirmeyi ba-şardığı burjuvaziyle iktidar mücadelesi sürecidir" (s.139).

19. Atatürk devrimciliğinin hedef olarak çağdaş uygarlık düzeyini he-deflemiş olması, Atatürk devrimciliğinin sürekli devrim şiarını benimsemiş olmasını da beraberinde getirir. Bu da her türlü dogmatizmden uzak, diya-lektik bir süreç olmak zorundadır (s.157), (s.399).

20. Uygar ve inisiyatif sahibi devlet olmanın en temel koşulu; kendi kendine yeterli olmaktan geçer. Bunun için sanayi memleketi olmak şarttır. Özellikle savunma sanayi açısından kendi kendine yeterli olmanın ve-

balini nasıl çektiğimiz gerek Kıbrıs krizinde, gerekse NATO'daki konumuzdan bellidir. Oysa Atatürk sonrasındaki İnönü dönemi, Atatürkçü kalkınma hedefini kemikleştirip, Türkiye'yi batının kucağına oturtturmuştur (s.162-163).

21. Türkiye'deki askeri darbelere alkış tutmanın gerisinde sanıldığı gibi Atatürkçü bakış yatmamaktadır. Nitekim darbe mağduru olan Menderes, Demirel gibi politikacıları asıl alaşağı eden zihniyetin gerisinde, Türkiye'ye biçilen role karşı yükselen memleketçi itiraz bulunmaktadır. Bu iki siyasetçi de Türkiye'ye biçilen azgelişmiş ülke fonksiyonuna ihanet (!) ettikleri için devrilmişlerdir (s.176).

22. Özellikle ağır sanayi hedefli kalkınmanın ana motoru olan KİT'ler konusundaki iç ve dış muhalefetin temel kaygısı, kendi kendine yeten bir Türkiye'nin hegemonik dünya sisteminin dümen suyundan çıkması olasılığıdır (s.194).

23. Askeri yönetim dönemlerinde uygulanan iktisat siyasetinin, hep Batının istekleri doğrultusunda yön aldığı bir tesadüf değildir. Askeri darbeleleri yapanlar, kesinlikle Atatürkçü değil, bilakis İnönücüdürler (s.207).

24. Oysa Atatürk 1909'da İttihat ve Terakki'nin Selanik Kongresine Bingazi delegesi olarak katıldığında, ordu ve siyaset kavramlarının ateş ve barut gibi birbirlerinden uzak durması gereken iki olgu olduklarını ısrarla savunmuştur. Peki böyle bir anlayışa sahip olan Atatürk'ün darbeyi adına yapanlara referans teşkil edeceği söylenebilir mi ? (s.219-220).

25. Atatürk milliyetçiliği ütopyik ve ırkçı bir milliyetçilik değildir. Atatürk'ün Türklüğü ve Türk'ü yüceltici tüm vecizeleri, yıllardır aşağılık kompleksi içine düşmüş bir millete öz güven aşılama gayretlerinin birer enstrümanıdır (s.224).

26. Bir dönem Osmanlı ordularının Alman genelkurmayının emrine verilmiş olmasıyla, Türk ordularının NATO emrine verilmiş olması açısından arada kategorik bir fark bulunmamaktadır. Atatürk'ün ulusalcılığı "kendini, kendi kuvvetleriyle savun ki inisiyatif sende olsun" ilkesine dayanır (s.227-228).

27. Ülke topraklarında milyonlarca metrekare alanın bir başka ülkenin silahlı kuvvetlerine üs olarak tahsis edilmesi, aslında örtülü bir işgaldir (s.235-245).

28. İlhan, Sovyet Devriminin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Sultan Galiyev ve onun öğretisi Galiyevizmi , Türkiye'de tanıtan ilk simadır

belki de. Onun öğretisindeki mazlum milletler tezi, bizzat Atatürk'ün anti emperyalist tutumuyla da benzerlikler göstermektedir (Ayrıca bkz. Kaymak, 1993), (s.295-312).

29. Ortadoğu'daki Türk-Arap düşmanlığını körtükleyenler, Batı emperyalizminin gönüllü işbirlikçileridir (s.320-335).

30. Emperyalizm önce kendi siyaseti doğrultusunda çalışacak politikacıyı iş başına getirir, ancak bu politikacı Zülfikar Ali Butto ve Menderes örneğinde görüldüğü gibi bir taraftan kendi ülkesinin yararına işler yapmaya başlayınca, onu yerli işbirlikçiler eliyle asmayı da ihmal etmiyor (s.362), (s.378).

31. Attila İlhan'ın kendine özgü bir Türkçü tanımı da var: "Türkçü, Batı emperyalizmine karşı ayağa kalkan ve ona karşı çıkan adam demektir. Türkçü, Türk kimliğini açığa çıkarıp, batılının ona olan baskısına karşı koyan adam demektir. Türkçü, tam bağımsız ve özgür ülke olarak devam etmesini sağlayan adam demektir" (s.370).

32. Ülkedeki en büyük ihanet okullarından biri de yabancı dilde özellikle İngilizce eğitim yapan okullardır. Bu okullardan kendi toplumuna yabancılaşan aydınlar yetiştirilmektedir (s.379). Türk burjuvazisi kompradorluk-tan bir santim uzağa gidememiştir. Hepsinin sermayelerinin %25'i ile %75'i yabancı sermaye içerir (s.387).

33. Unutturulmak istenen Kemalizmin üç temel büyük eylemi var. "Emperyalizme karşı Kurtuluş Savaşı; padişaha karşı Demokratik Devrim, toplumun 'Ümmet' aşamasından, 'Millet' aşamasına dönüşümü!" (s.392).

34. İnönü, Atatürk karşıtlığını ilk kez onun sevdiklerine hasım, muhaliflerine dost olmakla göstermiştir (s. 410).

35. Mason localarını kapatan Atatürk iken, açan İnönü'dür (s.411).

36. Atatürkçülük ile Kemalistliğin eşanamlı iki kavram olmadığını düşünen İlhan'a göre; "Kemalist, aynen Mustafa Kemal Paşa gibi, 'Türkçü', 'anti-emperyalist' ve 'solcu'dur. 'Atatürkçü' ise, Batıcı, komprador/kapitalist ve liberaldir" (s.413).

Sonuç Yerine: Genel Bir Değerlendirme

Aslında "70 (83) yıllık yakın dönem Türk tarihini Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsında tecelli eden 'büyük tarihsel kazanımlar' yada tersine 'büyük tarihsel kayıplar' olarak gören tez ve anti-tezlerin arasında ciddi hiçbir

kültürel farklılık yoktur” (Öğün, 1994: 25). Atatürk’ün sağlığında, Kemalizmin varolup olmadığı konusunda da tartışmalar yapılmaktadır. Atatürk’ü günümüz Kemalistlerinin elinden alıp, masum kılmak amacıyla, şahsına karşı duyulan yarı teolojik hayranlığa dayanan bu iddia aslında temelsizdir. Bu açıdan; Metin Heper, Atatürk henüz hayattayken Kemalizm diye takdim edilen ideolojinin var olmadığını iddia ederken (Heper, 1994: 37), bir noktayı gözden kaçırıyor; Mohiz Kohen, nam-ı diğer Tekin Alp tarafından yazılan ve Kemalizm ismini taşıyan kitap (Tekinalp, 1999), 1936 yılında ilk baskısını yaparken, Fransız ve Alman dillerinde de yayınlanırken Atatürk sağdır. Basının ve kitap neşriyatının tek partili yıllardaki sıkı denetimi göz önüne alındığında, rejimin ve onun liderinin onayı olmaksızın böyle bir isimle kitap neşretmenin imkan dahilinde olmadığı, dolayısıyla Kemalizmin Atatürk’ün ölümü sonrası biçimlendirildiği iddiası iyice sorgulanmalıdır. Öte yandan Heper; Kemalizm’i “çağdaş bir toplum inşa etmeye, tedrici olarak demokrasiye geçişe ve bilahare kendi içinde isabetli dengelere dayanan sağlıklı bir demokrasinin yerleşmesine yön vermiş bulunan esnek bir dünya görüşü” (1994: 39) olarak tanımlarken, Parla’nın “kültürel reformizm uğruna siyasal anti-demokratikliğin kaçınılmaz bir yöntem olduğu, hatta ‘vesayetçi demokratik’ bir erdem olduğu yolundaki hala yaygın görüş şunu unutuyor; siyasal yaşamın biçimi ve niteliği bir araçtan ibaret değildir, kendi içinde bir değerdir; anti-demokratik bir ideoloji ve kurumlaşma da kolay kolay geçmez, derin izler bırakır ve ağır bedelleri olur. Hele içinde söylendiğinin tersine, demokratikleşme yönünde ciddi değişim, niyet ve potansiyeli taşımıyorsa ve ancak dışsal etmenlerin baskısı altında zoraki bir değişime zahmetine girmişse (1947’den itibaren)” (Parla, 1990: 325) şeklindeki itirazı akla daha yatkın görünüyor. Atilla Yayla ise “Türkiye olabildiği kadar demokrasi olmayı Kemalizm sayesinde değil, Kemalizm’e rağmen gerçekleştirmiştir” (Yayla, 2004: 25) görüşündedir. Tek partili yılların yönetici ideologları nazarında halka gösterilen istikametın doğruluğunu sorgulama gibi bir özgürlük alanı tanınmaz, şef hakikati keşfeden kişidir. İyi vatandaş olmak gösterilen istikamette ilerlemeyi gerektirir. Bu ilerleyiş kimi zaman fedakarlıklar içinde yürütülür (Baydur/Karaman, 1994: 43). Bir diğer görüşe göre Kemalizm; toplumda oransal olarak önemli bir yekunu oluşturmayan, ancak Türkiye’nin kendine has tarihsel geleneğinin sonucu olarak, yükte hafif paha da ağır, askeri bürokrasisinin, dolayısıyla ordunun ideolojisi olduğudur. Bu ideoloji, tek partili otoriterizmini geçici olarak değil, kalıcı, olarak yerleştirme çabasıdadır. Demokratik bir ideal ya da uzak bir hedefi hiçbir zaman olmamıştır, bundan sonra da olmayacaktır (Altan, 1994: 61-64). Atatürk ve İnönü dönemleri üzerine yazılmış eserlerin, bir iki istisna dışında, genelinde döneme tanıklık eden eserlerden sadece Nu-

tuk'u muteber kabul etme gibi bir peşin hükümle yazıldıkları söylenebilir. Karizmatik bir kişiliğe sahip, büyük bir siyaset ve devlet adamı olan Atatürk'ün yazdığı Nutuk'un, dönemin kritik bir anı sonrası, yani gerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, gerekse İzmir Suikastı ertesinde, suikastla irtibatlandırılıp tasfiye edilen eski ittihatçıların ve eski komutanların karşısında bir eylem savunusu olduğu görüşü pek dikkate alınmaz. Nitekim açıklanmaya muhtaç birçok olaya hemen hiç değinilmez, 1919 ile 1927'ye kadar geçen zaman dilimi üzerinde eşit ağırlıkla durulmaz (Dumont, 1997: 145-158; Parla, 1994). Bu nedenle; Belirli kesimler dışında Kemalizmin artık Türk modernleşme tarihinin en ileri aşaması olduğu yönündeki inandırıcılığını kaybettiği gitgide marjinalleştiği iddiaları, dillendirilir olmaya başladı (Köktaş, 1994: 74-78). İlkokuldan üniversiteye kadar okutulan Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi derslerine rağmen, mezun olan öğrencilerin ya Marksist yada Nurcu olduğu konusundaki şikayetler hala güncelliğini korumaktadır (Çelik, 1994: 81; Yayla, 2004: 20). Hatta Atatürk'ün manevi kişiliğinin ve büyüklüğüne gölge düşüren faaliyetlerin baş aktörlerinin, kendilerini Atatürk'ü korumaya adanmış Atatürkçüler olduğu konusunda görüş beyan eden entelektüeller de vardır (İnam, 1994: 84). Şüphesiz bu dönemin analizi geleceğe de ışık tutacak bir nesnellikte yapılmalıdır. Kesin inançlılıkla malul bu yaklaşım, aslında karşı cenahta da söz konusudur. Atatürk'ün özel hayatına dil uzatacak derecede çirkinleşme, yapılan reformların sağladığı kazanımların hepsini inkar, toptan red yada toptan kabul türündeki tavır alış ta gözlenmektedir. Üstelik Atatürkçülüğünden şüphe duyulmayacak kadar tescilli olan kimi şahsiyetlerden bile Atatürk ilkeleri olarak takdim edilen altı esasın artık yetersiz kaldığı itirafları da gelmeye başlamıştır (İlhan, 1994: 87). Atatürk gözde bir tarihsel simaydı. Üstelik hakkında yapılan tüm eleştirilere rağmen "bütün askerlik hayatı boyunca siyasete büyük ilgi duymasına ve zaman zaman bilfiil siyasetle uğraşmasına rağmen, meşru zeminden ayrılmamak hususunda gösterdiği itina dikkat çekicidir" (Alkan, 1994: 11). Bu satırların yazarı dahil, bu topraklarda yaşayan her ferdin ona çok şeyler borçlu olduğu inkar edilemez. Ancak Atatürk'e ve dönemine eleştirel bir gözle bakmaktaki ısrar, aslında, bizzat onun temel düstur olarak takdim ettiği "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" özdeyişine riayeti gösterir. Nitekim Atatürk reformları konusunda getirilecek eleştirilerin temelinde, Batı medeniyetinin esasını teşkil eden siyasi ve fikri temel hakların mevcut reform paketine neden dahil edilmedikleri işlenmelidir (Alkan, 1994: 12). Yine bir başka yoruma göre Kemalizm bir boşlukta doğmamıştır. Kemalizm demokrasiye geçişte bir engel değil, demokrasi ise tarihsel bir zorunluluk değil, toplumsal evrimin kaçınılmaz etik bir hükmü de değildir. Öte yandan Kemalizmin doğduğu tarihsel ortamda, de-

mokrazi yükselen bir değer de değildi. İmparatorlukların tasfiyesi ertesinde, imparatorluklarla birlikte tasfiye edilen monarşi ve monarşinin yerine ulus-devlet örgütlenmesi temelinde kurulan yeni düzenin, mutlakiyetçiliği tasfiye edip, yerine, dar bir siyasal kadronun yürüttüğü iktidar kliğini aşan, denetlenebilirliği getiren yeni süreci ıskalamamıştır. Kemalistler ulus-devlet gerçeğini kavrayıp onun gereklerini hayata geçirmeyi ilke edinmişlerdir (Sarıbay, 1994: 16-17). Zaten “bir demokrasinin oluşturulabilmesi için gereken kimi temel koşullar var. Bunlar ‘belli bir eğitim düzeyi’, ‘belli bir örgütlenmişlik’, ‘toplumda iletişimin gelişmiş olması’ ve nihayet ‘toplumun belli bir gelir düzeyine ulaşmış olması ve geniş bir ‘orta sınıfın varlığı’ biçiminde özetlenebilir” (Ateş, 1994: 22). Ancak gelenek denilen o gizemli fenomen Kemalizmin içine de sirayet etti. Kemalistler üç meselede klasik Osmanlı zihniyetinin kültürel kodlarından ve davranış kalıplarından kendilerini kurtaramadılar. Bu da Türkiye’de demokrasinin aksak işleyişinin sebepleri oldu. Bunlar; cemaat yerine konan cemiyetin gene cemaat gibi çalışması, devletin bu cemaatin en üst faal birimi olarak rol oynaması ve Osmanlı reformcularında hakim olan “toplum mühendisliği” anlayışının Kemalist devrimcilerce aşılamaması olarak sıralanabilir (Sarıbay, 1994: 18). Osmanlı aydınının Batıya yönelişinde temas ettiği düşünce ekollerinin içinde etkisi en belirleyici olan ekolün pozitivism olduğu konusunda belirgin bir hemfikirlik söz konusudur. Pozitivizmin Kemalizm üzerindeki ciddi etkisinin en önemli sonuçlarından biri de “pozitivizmin kurumları tarih dışı kılıp metalaştıran, dolayısıyla onları bir ‘toplum mühendisliği’ meselesi haline getiren” (Sarıbay, 1994: 19) yönüdür. “Aslında, tarihsel değişmeyi kahramanlar veya dahilerle açıklamak büyük bir kolaylık ve rahatlık sağlamaktadır. Çünkü insanların ezici çoğunluğu, değişmeye yol açan bir sürecin sonuncu anını, değişmenin bizzat kendi olarak görür ve algılar. Bu durumda, bir sürecin sonuncu hareketini yaparak, eşiği aşan ‘kahraman’ veya sadece sonuncu noktada duran ‘dahi’, bu değişimin yaratıcısı, dolayısıyla tarihi yapan kişi olarak görülür ve kabul edilir” (Kılıçbay, 1994: 65). Oysa, Türk modernleşme tarihinin kaba bir tasnifle birkaç aşamadan oluşan bir serüveni vardır. İlk aşama Osmanlı Devleti’nin askeri gücünü kaybettiğinin farkına varmasıyla başlayan ve bu olumsuzluğa karşı önlemler alınması ihtiyacının yarattığı reformlar dönemidir ki 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla başlayan, 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla nihayeti eren aşamadır. İlk Batılı askeri nizam, eğitim ve teknoloji bu periyotta ictibas edilmiştir. İkinci aşama; alınan bu önlemlere paralel olarak, devletin teşkilat yapısını da Batılı modelle uyumlu hale getirme çabası olarak belirlemektedir ki bu aşamanın en önemli halkası Tanzimat Fermanı’nın ilanıdır. Bu aşama 1826 ile 1865 yılları arası olarak dönemleştirilebilir. 1865 sonra-

sında Yeni Osmanlı Düşüncesinin doğuşu evresi denebilecek, özünde, reayadan yurttaşla giden sürecin en önemli vurgusu olan “serbestiyet”, yani özgürlük vurgusunun bulunduğu, Batılı kurumların yerleşebilmesi için, Batının yaşam tarzını temellendiren ve destekleyen Batı düşünce ve kültürünün iktibasının, modernleşme hedefine giden devletin mesafe kat edebileceğinin vurgulandığı dönemdir. Atatürk, tüm bu aşamaların yaşanmışlığı ertesinde, son aşamanın tartışıldığı yıllarda dünyaya gelmiştir (Mardin, 1994: 5-6).

Türk tarih yazımının cumhuriyet dönemine ilişkin olan boyutunun hala bir sır perdesi olduğu söylenebilir. Özellikle güçlü paşaların tasfiyesinden sonra, rejimi kuran kadronun tam bir uyum halinde olduğu noktasında da çelişkiler vardır. Atatürk’ün özellikle Serbest Fırka deneyimini başlatırken, amacının memleketin en temel yoksunluklarından biri olarak gördüğü demokratik usul ve idarenin yerleşmesi konusundaki kararlılığının yanı sıra, Atatürk’ün olduğu kadar, rejimin iki numaralı adamı olan İsmet İnönü’nün de rakipleri olabilecek vasattaki paşaların siyasal yaşamdan tecrit edilmele-ri ertesinde rakipsiz kalan İnönü’nün ve iyiden iyiye İnönü etrafında küme-lenmiş zevatın frenlenmesi amacını güttüğü konusunda belirgin emareler mevcuttur. Atatürk’ün cumhuriyet idaresi kurulduğunda başvekillik görevi- ne en münasip zat olarak Fethi Beyi (Okyar) görerek, İsmet Paşa’nın ağır i- şittiğini gerekçe göstererek yakınlarına bunun nedenlerini açıklamış olması (Karaosmanoğlu, 1968: 30) bile aslında Atatürk’ün ilk zamanlarda İnö- nü’yü ikinci adam olarak pek düşünmediğini gösterir. Hatta İnönü Muhare- belerinin ertesinde, İkdam gazetesinde Yakup Kadri tarafından İsmet Pa- şa’ya atfen yazılan methiyenin, hakkedilmiş bir yönünün bulunmadığı iddi- asıyla Refet Paşa tarafından yapılan müstehzi itiraza bozulan Yakup Kad- ri’nin, İsmet Paşa’ya Mustafa Kemal Paşa tarafından çekilen telgrafta mı ? bir şiirden ibaret şeklindeki hayıflanması, Refet Bele tarafından daha bir a- laysı kahkahaya sebep olur, Yakup Kadri daha sonra Atatürk tarafından çe- kildiği bildirilen telgrafın aslında Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından çe- kildiğini öğrenecektir (Baydar, 1968: 302). Refet Paşa’nın itirazı telgrafın adresi konusunda da vardır. Paşanın ifadesi-ki yıllar sonra Garp Cephesi Hareket Dairesi Kurmay Başkanlığını yürütmüş, Kurmay Albay Tevfik Bı- yıkıoğlu tarafından, İnönü Muharebeleri esnasında tutulan notların da doğ- ruladığı gibi, zaferin gerçek kahramanının Miralay Fethi Bey olduğu yö- nündedir. Son dakikada bir hezimete dönmekte olan savaşı, aldığı inisiya- tif, sarf ettiği gayret ile fırka kumandanı Fethi Bey kazanmıştır (Karaosma- noğlu, 1968: 32-33). Aynı İsmet Paşa Halife Abdülmecit Efendi tarafından, makamına karşı duyulması gereken saygı ve itaat bir tarafa, hükümetin gös-

terdiği alakasızlıktan, ödenek yetersizliğinden şikayetini içeren, Başvekil imzalı bir telgrafi, halifeyi haklı gördüğü karinesi taşıyan bir üslupla Cumhurbaşkanı Gazi'ye gönderebilmiştir (Karaosmanoğlu, 1968: 52-53). Oysa telgrafa Gazi'nin verdiği yanıt, hilafet meselesinin akıbeti hakkında, fırtına öncesi sessizliği andıran bir sertliktedir. Yakup Kadri'nin yorumu bu hususta fevkalade açıklayıcı görünmektedir; "Her iki devlet adamı arasındaki bu çelişme bir zihniyet farkından ya da bir görüş ve metod ayrılığından mı doğmaktadır ? Bu soruya 'Evet' cevabını vermekle bir hataya düşmüş sayılmayız. Devrim meselelerinde İsmet Paşanın ne kadar tereddütlü ne kadar kararsız ve hatta bazı defa ne kadar 'muvazaacı' olduğunu Atatürk'ün ölümünden sonraki davranış ve tutumlarında müşahede etmişizdir" (Karaosmanoğlu, 1968: 55).

Türk siyasal hayatının tek partili yıllarının ebedi ve milli şef dönemleri olarak adlandırılmalarının gerisinde, sadece cumhurbaşkanlığı makamını işgal eden iki ayrı tarihsel şahsiyetin varlığı yatmaz. İki ayrı zihniyet, iki farklı tutum ve iki ayrı yönetim tarzı yatar. Nitekim daha Atatürk sağ iken ebedi şeflik diye bir unvan taşımıyordu. Milli Şeflik unvanını kendine alan İnönü gelmesi muhtemel siyasi mukavemet karşısında Atatürk'e bu unvanı tevcih etmişti. Ebedi şef döneminin arkasındaki 15 yıl, yaşanan olumsuzluklar bir yana tam anlamıyla restorasyon döneminin dinamizmini ortaya koyar. İster yanında ister karşısında olsun, döneme ilişkin olarak kafa yoran kalemlerin hemen hepsinin, ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü şartlar karşısında, yönetimi ele alan her olası iktidar cenahının en azından nisbi bir otoriterizmi uygulamak zorunda kalacağını teslim etmesi gerekir. Nitekim Türk solu, Kemalizmin ilk yıllarında girişilen reform hamlelerine olumlu bakmış, muhalif tutumlarını mevcut ilerici hamlelere ket vurur endişesiyle bir süreliğine de olsa ertelemiştir (Ateş, 1994: 21). Şüphesiz ki tarihteki yaşanmışlıkların geriye döndürülemezlikleri söz konusudur. Olan olmuştur, iktidar kliğinin nüfuzlu paşalar lehine sonuçlanmış olması halinde neler olurdu ? şeklindeki bir soru anlamsız bir faraziyeden öteye gidemeyecektir. Olması gerekenler konusundaki değer yargılarının çeşitliliğiyle içkin bir öneriler listesi sıralamak yerine, olanlar ve olanların arkasında yatan belirleyicilerin irdelenmesinin amaçlandığı bu kitapta; ana tartışma konusunun, Atatürk ve İnönü arasındaki abartılan, fikir ve eylem birliğinin çelişkileri ortaya konulmaya çalışıldığı gözlenmektedir.

Kaynaklar

Ali Yaşar Sarıbay, (1994), "Demokrasinin 'Prelude'ü Olarak Kemalizm, Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Alkan, Ahmet Turan (1994), "21. Yüzyılın Başlarında Atatürkçülüğün Durumu", Türkiye Gün-

32 Türk Siyasetinden İzdüşümler

lülüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Altan, Mehmet (1994), "Kemalizm Ordunun Resmi İdeolojisidir...", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Ateş, Toktamış (1994), "Mustafa Kemal, Kemalizm ve Demokrasi", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Baydar, Mustafa (1968), Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları, İstanbul: Menteş Kitabevi.

Baydur, Mihat - Karaman, M.Lütfullah (1994), "Retoriğe Karşı Pratik: Sözde Halkçılık Karşısında Özde Siyasal Seçkinlik-Demokrasi Güzergahında Cumhuriyet Türkiye'si Üzerine Notlar", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Çelik, Hüseyin (1994), "Bir Başka Açından Atatürkçülük", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Dumont, Paul (1997), "Atatürk'ün Yazdığı Tarih: 'Söylev', Türkiye'de Aydınlanma Hareketi, Dünü, Bugünü, Sorunları, 25-26 Nisan 1997, Server Tanilli'ye Saygı, Strasbourg Sempozyumu, İstanbul: Adam Yay.

Heper, Metin (1994), "Kemalizm ve Demokrasi", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

İlhan, Atilla (2003), Hangi Atatürk, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.

İlhan, Suat (1994), "Devrim, Evrim ve İlkeler", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

İnam, Ahmet (1994), "Mustafa Kemal Günümüzün Neresinde?", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, (1968), Politikada 45 Yıl, Ankara: Bilgi Yay..

Kaymak, Erol (1993), Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı, İstanbul: İrfan Yay.

Kılıçbay, Mehmet Ali (1994), "Atatürkçülük ya da Türk Aydınlanması", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Köktaş, Eyüp (1994), "Marjinalleşen Kemalizm ve Orijinalleşen Toplum", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Mahçupyan, Etyen (1994), "Kemalizm: Bir Geçiş Dönemi", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Mardin, Şerif (1994), "Atatürk'ü Anarken", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Öğün, Süleyman Seyfi (1994), "Kemalizm Tartışmalarının Kültürel Doğası Üzerine Bazı Notlar", Türkiye Günlüğü, Sayı: 28, Mayıs-Haziran.

Parla, Taha (1990), Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt: 3 (Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku), İstanbul: İletişim Yay.

Parla, Taha (1994), Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt: 1, (Atatürk'ün Nutku), İstanbul: İletişim Yay.

Yayla, Atilla (2004), "Kemalizm'e Liberal Açından Bakınca", Liberal Düşünce, Yıl 9, Sayı 36, Güz.

LİBERAL MİLLİYETÇİ BİR AYDININ PORTRESİ: AHMET AĞAOĞLU (1869-1939)

Giriş

Ahmet Ağaoğlu; gazeteci-yazar, düşünür, politika adamı ve Türkçülük hareketinin liderlerinden biridir. 1869'da Şuşa'da doğdu. Babası Mirza Hasan ve annesi Taze hanım Şuşa asilzâdelerindendi. Her ikisinin de Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penam Han'a akrabalığı vardı. Baba tarafından dedesi Mirza İbrahim, Şuşa'nın en meşhur âlimlerinden sayılırdı, güzel hattatlığı vardı ve Türkçe şiirler yazardı. "Ahmet Bey'in amcaları, Türkçe'den başka Farsça, Arapça ve Rusça bilirdi. Hasılı, bütün aile Şuşa'da ilim ve irfanıyla mümtazdı. Bilhassa, Mirza Hasan'ın dayısının ailesi Karabağ'ın en meşhur ulema ocaklarındandı. Ahmet Bey çocukluktan itibaren böyle bir ailenin içinde büyütülmüş oldu.

Çocukluğunu böyle bir muhitte geçiren Ahmet Bey, ilk önce molla mektebine gitmiş, ama çabucak mollahaneden bıkmıştı. Özel bir hoca-dan Arapça ders de alıyordu. Babası gelecekte onun bir müctehid olmasını istiyordu. Babasının ve sülalenin büyüğü sayılan amcasının haberi olmadan, annesinin izni ve dayısının teşvikiyle Şuşa'daki Rus okuluna devam etmeye başladı. Mesele anlaşıldığında amca çok kızdıysa da, makam sahibi olan dayının müdahalesi işleri yoluna koydu. Ahmet Bey, Rus dilinde, çağdaş tahsil veren şehir mektebine devam etti ve 1884'te onu tamamlayarak "realnoe uçilişe" denilen, daha yüksek dereceli bir Rus okuluna girdi. Rus okullarının duvarları arasında, ilk defa Ermenilerin Türk düşmanlıklarının bütün ağrı ve acılarını kendi hayatında yaşadı. Onların kim olduklarını ve ne istediklerini yavaş yavaş anlamaya başladı. Aynı zamanda bu okulların duvarları arasında, Rus ve dünya kültürü hakkında geniş bilgiler aldı.

Üniversite öğrenimi için geldiği Petersburg'daki Mühendislik Ensti-

tüsü'ne kaydolduysa da, hastalığı nedeniyle ancak altı ay okuyabildi ve okulu bırakmak zorunda kaldı. Öğrenimini tamamlamak üzere 1889'da Paris'e gitti. Sorbonne Hukuk Fakültesi ile College de France'ı bitirdi. Yaklaşık altı yıl süren Fransa serüveni böylece sona ermiş oluyordu. 1894 yılının Mayıs ayında Fransa'dan ayrılarak İstanbul'a geldi ve sadece dört ay kaldı, tekrar Şuşa'ya döndü.

Bir süre Şuşa'da yaşadı, mezun olduğu "realnoe uçilişe"de Fransızca dersleri okuttu. Şuşa'nın Türk bölgesinin bayındırlığı için çalıştı. Azeriler için okuma salonu kurdu, tiyatro temaşalarına katıldı. Ama yerli ruhanîlerin ve Beylerin tazyikine dayanamayarak Tiflis'e göçtü. "Kafkas" gazetesine muhabirlik ettiği gibi, Tiflis ortaokuluna Fransızca hocası oldu. 1899'da Ahmet Bey Bakü'ye geldi, burada Azerî zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in maddî desteğiyle Rus Dili'nde yayınlanan "Kaspi" gazetesinde çalıştı. Onu, Rusça bir Türk yayın organı haline getirdi. Aynı zamanda Bakü ortaokulunda ve Bakü Ali Ticaret Mektebi'nde Fransızca hocalığını da üstlendi.

1905'te, yine Tağıyev'in yardımı ile "Hayat" adlı günlük gazeteyi çıkarmağa başladı. Gazetenin başyazarlığını, İstanbul'dan yeni dönmüş Hüseyinzâde Şeref Ali (Turan) ile birlikte yürüttü. "Ekinçi"den sonra ilk ciddi yayın organı olan bu gazete, Ruslaştırmanın etkisi altında kalmış Azerî Türklerinde milliyetçilik düşüncesinin yeşertilmesinde önemli rol oynadı. 1906'da, "Hayat" kapandıktan sonra "İrşad", daha sonra ise "Terakki" gazetelerini çıkardı.

1905'te Kafkasya'da yeni bir Ermeni-Türk çatışması patlak verince Ahmet Bey Azerbaycan'ı bölge bölge gezerek, Türk ahalisinin silahlanmış düşmandan savunmasını üstlenen "Difai" partisini kurdu. Silahlı grupları olan "Difai", hem Ermeni saldırılarının önünü alıyor, hem de Türk ahalisine aşırı nefreti ve zulmü ile tanınmış Rus memurlarını ortadan kaldırıyordu. Bu dönemde o, Ermeni-Türk çatışmasını sona erdirmek için de büyük çabalar gösterdi. Bir kaç defa Petersburg'a gitti. Rusya İmparatoru II. Nikola ve onun bakanları ile görüştü. Rus gazetelerinde Ermenilerin iç yüzünü açıklayan makaleler yayınlattı. Kafkasya'da kurulmuş Barış Komitesi'nin en faal üyelerinden biri olarak defalarca Tiflis'te, Kafkasya valisinin yanında yapılan toplantılara katıldı ve bu toplantılarda söylediği ateşli, inandırıcı nutuklarla Ermeni liderlerini susmaya mecbur etti. 1907'de Azerî Türklerinin Bakü civarındaki petrol bölgelerinden uzaklaştırılması projesi de Ahmet Bey'in Petersburg'a seferleri ve gayretleri sayesinde gündemden çıkarıldı.

1908'den başlayarak Rusya'da irticanın kuvvetlenmesi, millî aydınların, özellikle de Türk aydınlarının takip edilmelerine yol açtı. Ahmet Bey de takip olunanlar arasındaydı. Rus ve Ermeni gazeteleri onun hakkında yalan ve iftiralar yazıyor, hükümeti, bir Rus düşmanı olarak onu tutuklamaya, ortadan kaldırmaya teşvik ediyorlardı. Böyle bir ortamda Ahmet Ağaoğlu, 1909'da Bakü'yü terk ederek İstanbul'a gitmek zorunda kaldı.

Azerbaycan, Kafkasya ve Rusya gazetelerindeki yazılarını Ahmet Bey Ağayev soyadı ile yayınlanan yazar, Türkiye'ye geldikten sonra burada Ağaoğlu Ahmet Bey namı ile tanındı ve bu isimle anılır oldu. Ağaoğlu'nun İstanbul'a gelişini mecbur kılan nedenlerden biri de, II. Meşrutiyet'in ilanı ve onun hayatının Paris döneminden iyi tanıdığı arkadaşlarının bir kısmının, Türkiye'de iktidara gelmesiydi.

İstanbul'da maarif müfettişliği görevine getirildi. "Sırat-i Müstakim", "Sebil-ür-Reşat", "Hikmet", "Ateş" gibi dergilere ve gazetelere makaleler yazdı. Bir süre "Tercüman-i Hakikat" gazetesinin başyazarlığını yaptı. 1912'de Türk Yurdu ve Türk Ocağı cemiyetlerinin kurucuları sırasında yer aldı. Türk Yurdu dergisindeki yazılarla Türkiye çapında bir merak ve ilgi odağı haline geldi. Babanzâde Ahmet Nâim ve Süleyman Nazif Bey gibi, İslamcı ve Osmanlı yazarlarla giriştiği tartışmada Türkçülükle İslamcılığın çelişmediğini kanıtlamaya çalıştı. 1912'den başlayarak ittihatçıların kuvvetlendiği İstanbul darülfünununda, Rusça ve Türk tarihi hocalığı yapmaya başladı. 1914'te Afyonkarahisar'dan mebus (milletvekili) seçildi. 1915'te İttihad ve Terakki'nin merkez-i umumi üyesi oldu. Rusya'daki 1917 Ekim devriminden sonra, 1918 Haziran'ında, Kafkas orduları siyasî müşaviri olarak Azerbaycan'a gitti. Burada yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu'na üye seçildi. 1918 sonbaharında İstanbul'a döndüğünde İngilizler tarafından tutuklandı ve ittihatçılarla birlikte Malta'ya sürüldü.

Malta sürgünündeysen "Üç Medeniyet" kitabını yazdı ve bu kitap ilk defa 1927'de yayınlandı. Bu kitabında Ahmet Ağaoğlu, dünyanın tanıdığı üç büyük uygarlıktan ikisinin-Buda-Brahma Medeniyeti'nin ve İslam Medeniyeti'nin çökmekte olduğunu, kurtuluşun Batı Uygarlığı modelinin kabul edilmesi ile sıkı bağlantısı olduğu görüşünü savunuyordu.

1921'de serbest bırakılınca İstanbul'da asla beklemeden Anadolu'ya geçen Ahmet Ağaoğlu, Atatürk'ün başkanlığındaki Ankara Hükümeti tarafından Matbuat Umum Müdürlüğü görevine getirildi. İkinci ve üçüncü

dönem milletvekili olarak, Kars'tan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne seçildi. Ankara Hukuk Mektebi'nde esas teşkilat hukuku dersleri verdi. Aynı zamanda Hakimiyet-i Milliye gazetesinde devamlı olarak yazılar yazdı. 1930'da Atatürk'ün isteği üzerine Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuna katıldı. Partinin programı ve tüzüğüne oluşturulmasında önemli katkısı oldu. SCF' her taraftan baskılara maruz kalınca ve kendini feshedince aktif politika alanından uzaklaşarak bir daha eski partisine dönmedi. İstanbul'a geçerek darülfünunda hukuk tarihi müderrisi -profesörü- oldu. 1933'de "Akın" gazetesini çıkardı. Lakin o dönemin hakim partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'ne muhalif bir çizgi takip eden bu gazete çabucak kapatıldı. 1933'de İstanbul darülfünununun üniversiteye çevrilmesi nedeni ile kadro dışı kalan Ahmet Ağaoğlu emekliye ayrıldı. Hayatının son yıllarında "Kültür Haftası" ve "İnsan" dergilerinde, bu arada "Cumhuriyet" gazetesinde dizi yazılar yazdı.

Ahmet Ağaoğlu, 19 Mayıs 1939'da, İstanbul'da vefat etti ve burada toprağa verildi. Ahmet Ağaoğlu, tahminen yarım asra yaklaşık bir dönemde Azerî Türkçe'si, Rus, Fars, Fransız dillerinde, 1909'dan sonra ise Türkiye Türkçe'si ile çok çeşitli konuları ele alan binlerce makale yazmış, onlarca gazete ve derginin sayfalarında yayınlamıştı. Ağaoğlu'nun toplumsal ve siyasal düşüncesi yaşamının çeşitli dönemlerinde vurguları değişerek İslâm, Batıcılık ve Türkçülük gibi üç ana hat üzerinde gelişmiştir. Bunların arasında Batıcılık, Batı Edebiyat ve Kültürü'nden öğrenme, kültür alanında gereken öğrencilik dönemini yaşama fikri onun yazılarında devamlı olarak ileri sürülmüştür. İslam'a bakışında demokratik ve laik idi.

Ahmet Ağaoğlu hayatının on yıl süren Bakü döneminde, millî kültüre son derece büyük hizmetlerde bulunmuş, Azerbaycan Türklerinde milliyetçilik ve Türkçülük şuurunun gelişmesinde onun yayınladığı "İrşad" ve "Terakki" gazetelerinin önemli rolü olmuştu. Azerî Türklerinin siyasî açıdan uyandırılması, ister Kafkasya çapında, isterse de Rusya İmparatorluğu çapında haklarını talep etmesi ve savunması da Ahmet Ağaoğlu'nun kişisel gayreti ve etkisiyle gerçekleşmişti.

Sovyet döneminde, adı ve eserleri Azerbaycan'da yasak olan Ahmet Ağaoğlu'nun, hayatının ve eserlerinin Azerbaycan'da öğrenilmesine he-

---

1 Serbest Cumhuriyet Fırkası hakkında daha ayrıntılı bilgiler için okuma fırsatı bulduğumuz şu çalışmalar önemlidir: Çetin Yetkin, Serbest Fırka Olayı, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay., 1999; Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka Hatıraları, İstanbul: İletişim Yay., 1994; Abdülhamit Avcı, Serbest Cumhuriyet Fırkası (Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü), İstanbul: Kitabevi Yay., 1998.

nüz son yıllarda başlanmıştır².

Etkisi ve Düşünceleri

Ahmet Ağaoğlu'nun hayatı üç dönem içinde incelenebilir; “birinci dönem, Ağaoğlu'nun Rusya ve Fransa'daki yıllarını içine alan yetişme evresidir. Bu evrede Azeri Şii kimliğine yabancılaşarak hayatının büyük kopuşunu yaşamakla kalmamış, hiçbir zaman etkisinden büsbütün kopamayacağı Batılı akademik formasyon da kazanmıştır. Kafkasya'da Cedit hareketi içinde faaliyetleri de bu dönemde yer alır. İkinci dönem, Ağaoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu tabiiyetine girdiği ve İttihatçı kimliği benimsediği evredir. Pantürkist siyasete bağlandığı bu evrede önemli bir konum kazandığı gibi, tartışma gündemine sunduğu düşünceleriyle de etkili olmuştur. Üçüncü dönem, siyasi görüşlerini köktenci bir tarzda değiştirdiği Mütareke ve Malta sürgünü evresidir. Bu evre, Ağaoğlu'nun gerek toplumsal düşüncelerinde, gerekse kimliğinde yeni bir dönüm noktasının başlangıcıdır ve Cumhuriyet dönemini içine alır. Yeni dönemde Ağaoğlu, İttihatçılıktan koparak Kemalizm'e bağlanmış, daha sonra dönemin geçerli Kemalizm anlayışından da sapma gösterecek liberal görüşleri öne çıkarmıştır.”³

“Ağaoğlu'nun modernleşme düşüncesini şekillendiren ilk kaynaklardan birini Rus düşüncesi oluşturmaktadır. Ağaoğlu liseyi iyi dereceyle bitirmiştir. Otobiyografisinde, liberal ve ihtilalci Rus düşüncesiyle tanışmasını sağlayan lise hocalarından saygıyla bahsetmektedir”⁴ Üniversite öğrenimi için Paris'e giden Ağaoğlu, Fransızca'sını ilerlettikten sonra, Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne ve Collège de France'e kayıt yaptırmıştır. Burada özellikle doğu dinleri ve uygarlıklarıyla ilgili dersleri takip etmiş, Ecole des Hautes Etudes Pratiques 'de İran dini ve kültürü üzerine çalışmalarıyla tanınan James Darmesteter'den “Doğu Milletleri Tarihi”, Ecole des Langues Orientales Vivantes'da ise Charles Schéfer ve Barbier de Meynard'dan Arapça ve Farsça dersleri almıştır. “Ernest Renan, Hippolyte Taine⁵ gibi dönemin önde gelen

2 Ağaoğlu'nun hayatı hakkındaki bilgiler bazı değişikliklerle şu bağlantıdan alınmıştır: http://www.kultur.gov.tr/TR/Tempdosyalar/109864_ahmetaqaoqlu.pdf; Erişim:16.02.2007.

3 Ufuk Özcan, Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği (Yüzyılın Dönümünde Batıcı Bir Aydın), İstanbul: Donkişot Yay., 2002, ss.2-3.

4 Ahmet Ağaoğlu, “Altmış Yedi Yıl Sonra”, Kültür Haftası, No:5, 12 Şubat 1936'dan naklen, Özcan, a.g.e., s.20.

5 Taine ve Renan hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz., Murtaza Korlaelci, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İstanbul: İnsan Yay., 1986, ss.144-155.

Fransız entelektüellerinin çalışmalarını yakından izlemiştir. Özellikle Renan ve Dermesteter'in onun üzerindeki etkisi belirgindir. Ayrıca, ırk teorisiyle tanınacak olan Arthur de Gobineau'dan etkilendiği öne sürülmektedir. Ağaoğlu, Gobineau'nun ırk teorisinden değil, oryantalist çalışmalarından esinlenmiş olmalıdır⁶. Hayatının sonuna kadar, Batının kendi eksenini üzerinden tanımladığı Doğu'ya ilişkin, oryantalist bakış açısının etkisinden kurtulamamasının nedeni budur. Renan'ın bilimpe-restliğe kadar varan, rasyonalizmi Ağaoğlu'nun zihni inşa sürecinde baskın bir önemi haizdir. Paris yıllarında Jön Türklerle temas içinde olmasına rağmen, yazıları için, Jön Türk matbuatı tercih etmeyişi ilginçtir. Fransa'dayken Türk Milliyetçiliğine ilişkin bir taraflılığı söz konusu değildir. Nitekim Türklerin İslamiyet'i dejenere ettiklerinden bahisle, Doğuda parlaması muhtemel bir kültür ve bilim kaynağı olmaya aday olan İran'ın bu potansiyelinin darmadağın edilmesinin sorumluluğunun Türk istilacılığı olduğunu vurgular. Bu sui tefsirin, Ağaoğlu'nun İran nüfuzu dışında bulunan ve Rus egemenlik alanı içindeki bir bölgede doğup, yetişmesine rağmen, kendini kalben İran kimliği içinde görmesinin bir sonucu olduğu söylenebilir.⁷ Bu yargısının kaynakları Gobineau etkisine bağlanabilir. Nitekim Gobineau; Aryan ırkına mensup olan İranlıların, bir Sami kavmi olan Araplara olan akli meleke üstünlüklerini vurgulamaktadır. Şia düşüncesinin salt İslami bir uzlaşmazlığın ortaya çıkardığı muhalif bir mezhepten kaynaklanmadığı, bu inancın Zerdüştlük ile İslam arasındaki uzlaşmanın bir sonucu olduğunu Ağaoğlu, 1892'da Londra'da toplanan IX. Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne sunduğu, “Şii Dininde Mazdekçi İnançlar” başlığını taşıyan tebliğinde iddia etmiştir⁸.

İslamcılığın evrensel çapta ilk ve en ilginç siması olan Cemalettin Afgani ile Paris'te geçirdiği yıllarda tanışmış olduğunu ifade eden Ağaoğlu'nun bu beyanı Niyazi Berkes tarafından yalanlanmaktadır⁹. İslamiyet'in köklü reformlara tabi tutulması yönündeki fikirlerini, Azerbaycan'a dönmesinin hemen ardından neşretmeye başlayan Ağaoğlu'na, hem Şii ulemeden, hem de geleneksel cemaatten tepkiler gelmiştir. Halk arasında bu eğilimlerinden ötürü, artık “Frenk Ah-

6 François Georgeon, “Azerbaycanlı bir Entelektüelin Ortaya Çıkışı: Ahmet Ağaoğlu'nun Fransa Yılları 1888-1894”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:8, Ağustos 1994, s.12'den naklen, Özcan, a.g.e., s.22.

7 Özcan, a.g.e., ss.24-27.

8 Özcan, a.g.e., ss.30-31.

9 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: YKY Yay., 2002, s.387, dn. 21.

met” adıyla anılacaktır.¹⁰ Ağaoğlu, tıpkı Yeni Osmanlıların yaptığı gibi, bir takım modern kavramlara İslami geçmişteki bazı benzerliklerden yola çıkarak icazet atfediyordu. Buna göre Batılı terminolojide yerleşik, duyuş, kavrayış ve tutum alışların İslam’ın dışında değil, aslında bizzat içinde olduğu yönündeki retorığı besleme gayreti içindeydi¹¹. “Ağaoğlu tarihten seçtiği örneklerle, ‘kavmiyet’i modern anlamda ‘milliyet’le, ‘şura’yı parlamentoya ikame ederek İslam tarihine özünde laik bir nokta-i nazar’la yaklaşmıştır”¹². “Ağaoğlu dini, ‘milliyetin ruhu ve mayası’ olarak görmektedir. Ona göre milli dilin, adetlerin ve düşünce tarzlarının oluşumunda bile dinin birinci derecede etkisi vardır”¹³. Ağaoğlu, ilerleyen yıllarda Osmanlı eksenli Türkçe konuşan halkların birliği yönünde atılan adımlara bir katkı sağlama insiyakı ile, geleneksel Şii-Sünni ihtilafını ortadan kaldırma gayreti içine de girmiştir. Ağaoğlu’nun bu evresi, İranlılık kimliğini bırakıp, Turanilik kimliğine geçiş evresinin en önemli fikri hamlelerinden birisidir¹⁴.

Fikri liderliğini Mehmet Emin Resulzade’nin yaptığı ve Ağaoğlu’nun da içinde yer aldığı, Azeri milliyetçiliğini pekiştiren en önemli olay; Ermenilerle yaşanan gerginliktir. Ağaoğlu’nu bu kez Ermeni saldırılarına karşı mücadele etmek amacıyla kurulan, ve kurucuları arasında olduğu, Dıfai adlı gizli bir milis örgütünün idarecisi olarak görüyoruz¹⁵. Ağaoğlu gibi Rusya orijinli Türklerin İslami motifleri işlemesi, evrensel bir İslam Birliği siyasetinin değil, sadece Rusya içindeki Türklerin kültürel birliği yolunda atılan çabaların bir harcı olarak belirlemektedir ki, Ağaoğlu’nun İslamcılığı da bu mesabededir¹⁶. Türk milliyetçiliğinin en önemli ideologlarından biri, belki de birincisi olan Ziya Gökalp’in Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak¹⁷, şeklinde özetlediği üçle-

10 Özcan, a.g.e., s.47.

11 Özcan, a.g.e., s.49; Türk İslamcılığının yerliliği üzerinde kaleme alınmış şu eserde, sanıldığı kadar aksine ilk siyasal İslami fikirlerin en derli toplu ve tutarlı bir şekilde Namık Kemal ve Ali Suavi’nin yazılarında işlendiği tezi savunulmaktadır. Mümtaz’er Türküne, Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İstanbul: İletişim Yay., 1991. Ali Suavi’nin bu doğrultudaki görüşleri için ise şu mükemmel esere bkz., Hüseyin Çelik, Ali Suavi ve Dönemi, İstanbul: İletişim Yay., 1995.

12 Özcan, a.g.e., s.137. Aynı mesele Şerif Mardin tarafından da diğer iki yazardan çok daha önce işlenmiştir, Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, (M. Türküne-F. Unan-İ. Erdoğan), İstanbul: İletişim Yay., 1996, ss.95-123.

13 Özcan, a.g.e., s.112.

14 Özcan, a.g.e., s.51.

15 Özcan, a.g.e., s.53.

16 Özcan, a.g.e., s.55.

17 Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul: Toker Yay., 1988.

me, Aġaoġlu tarafından da aynen benimsenmiş, sadece muasırlaşmak, Avrupalılaşmak biçiminde ifade edilmiřtir¹⁸. Aġaoġlu'nun İslam toplumlarındaki geriliği İslam'ın bizatihi kendisiyle açıklama çabası, yukarıda da belirtildiği gibi oryantlizmin etkisine baęlanabilir¹⁹.

Aslında Türkiye'de ortaya çıkan düşünce akımlarının devletten bağmsız bir inisiyatifin eşliğinde geliştiğini söylemek zordur. Aġaoġlu'nun da içinde bulunduğu Pantürkist grup, Rusya'ya karşı seferber edilmişken, İngiltere'ye karşı bir taraftan Panislamizm harekete geçirilmiştir. Her iki akımı, bu iki devlet aleyhinde olduğu için Almanya desteklemiřtir²⁰. Aġaoġlu'nun Türkçülüğü, konjonktürel olarak biçim değiştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, psikolojik savaşın önemli bir boyutu haline getirilen Pantürkizm, Milli Mücadele döneminde Misak-ı Milli ile sınırlandırılmıştır. Aġaoġlu'nun yazıları da bu vetireden etkilenmiřtir²¹.

Aġaoġlu'nu üniversitede reform yapılması çabalarının başındadır. Laik ve muhtar bir üniversite özlemi içinde bulunan Aġaoġlu, ne gariptir ki 1933 tarihli Darülfünun Reformu²² sonrasında tasfiye edilenler arasında bulunmaktadır.

Aġaoġlu, İttihat ve Terakki de önde gelenlerden birisidir. Nitekim harbe Almanya'nın yanında iştirak edilmesi kararının alındığı gizli toplantıda O da bulunmuştur. Ancak harp yıllarındaki koyu İttihatçılığı, mütareke yıllarında birden bire anti İttihatçılığa dönüşüvermiştir. Bu bireysel bir sapma değil, Kemalizme sığınmak anlamına gelebilecek bir çaresizliğin neticesi olarak algılanmalıdır²³. Aġaoġlu'nun hayatındaki ilk sap-

18 Özcan, a.g.e., s.69

19 Azgelişmiş ülke aydınların bu tür zafiyetler içinde bulunması konusunda çok önemli bir eleştirel bakışın ürünü olan şu makaleye bkz., Fikret Başkaya, "Başıyla Yürüyen Ayağıyla Düşünen Türk Aydını", Yeni Gündem, 16-30 Nisan 1985.

20 Özcan, a.g.e., s.83.

21 Atatürk'ün özellikle devletin çöküşünün neredeyse kesinleştiği yıllar olarak beliren İkinci Meşrutiyet sonrası yıllarda dimağını kaplayan ütopyizmden sıyrılış çareleri içinde serdettiği milli sınırlar projesi, Misak-ı Milli ile örtüşür özellikler göstermektedir ki, Cumhuriyet sonrası bu tip Anadolu ek-senli uluslaşma projeleri ortaya konmuştur bkz., Falih Rifkı Atay, Atatürkçülük Nedir?, İstanbul: Ba-teş Yay., 1998, ss.5-7.

22 Darülfünun Reformu'na ilişkin kısa fakat aydınlatıcı bilgiler içeren şu makaleye bkz., Nurşen Mar-zıcı, "Öncesi ve Sonrasıyla 1933 Üniversite Reformu", Birikim, Sayı:76, Ağustos 1995, ss.56.70.

23 Özcan, a.g.e., s.95; Aġaoġlu'nun Kemalizme sığınması, ömrünün sonuna kadar yakasını bırakmayan bir horlanmanın da adı olmuştur. Nitekim dış Türklere olması, hasımları kendisine kızdıkça "sığıntı" şeklinde aşağılanmasına yol açacaktır. Samet Aġaoġlu, Babamın Arkadaşları, İstanbul: İletişim Yay., 1998, s.87. Aynı aşağılayıcı ifadeyi Atatürk'te kullanmış, Aġaoġlu'nun dokunaklı sözleri üzerine çok üzülmüş ve Aġaoġlu'nun gönlünü almaya çalışmıştır, aynı eser, s.238.

ma değildi bu. Nitekim gençliğinde Rus ve Fransız kültürüyle yetişen, bu nedenle; Osmanlı İmparatorluğu'nu doğu despotizminin simgesi olarak gören Ağaoğlu Türkiye'ye yerleştikten sonra, Osmanlı yönetiminin dış dünyaya yönelik tezlerinin haklılığını savunacak bir noktaya gelebilmiştir²⁴. İttihatçılığın döneminde, Talat Paşa'yı temsilen, Siyonistlere giderek bir Müslüman-Musevi işbirliği öneren de yine Ahmet Ağaoğlu'dur. Bu fikirlerini Le Jeune Turc gazetesindeki yazılarıyla ortaya koymuştur²⁵. Savaş öncesinde, canlandırılacak hilafetin, savaş müddeti boyunca çok etkin bir propaganda gücü olacağını ortaya koyanlardan birisidir. Basındaki etkinliğine gelince; İttihatçı yönetimin Fransızca olarak yayınlanan yarı resmi organı olan Hilal gazetesini bir süre yöneten Ağaoğlu, savaş yıllarının en etkili yayın organlarından biri olan Tercüman-ı Hakikat'in yöneticilik ve başyazarlığını üstlenmiş, Türkçü düşüncelerine ilişkin yazılarını ise Türk Yurdu'nda neşretmiştir²⁶. Ağaoğlu da tıpkı Yusuf Akçura gibi²⁷ tüm İslam milletlerinin tek bir siyasi bünyede toplanmasının imkansız olduğundan bahisle, Türklüğe hizmet etmenin aynı zamanda İslam'a hizmet etmek demek olduğunu vurgular²⁸.

Türk milliyetçiliğinin aldığı yön ve gördüğü destek açısından yeri gelmişken, burada bir parantez açmak gerekiyor. İttihatçılar içinde yer alan Musevi aydınlar ve genel olarak Siyonistlerin Pantürkizm'e verdikleri destek hakkında yapılan yorumlardaki İslamcı renk, bir hususu gözden kaçırmaktadır. Araplarla ciddi bir sorun yaşamaksızın Filistin'de bir Musevi kolonisi kurulması amacıyla, İttihatçıların Arabistan yarımadası odaklı bir Panislamizm'den Orta Asya odaklı bir Pantürkizm'e yönelişini olumlayan Yahudilerin, Turancılığa destek vermeleri aslında gayet anlaşılabilir bir tutumdur²⁹.

Kadrocular ve Ahmet Hamdi Başar, nam-ı diğer Limancı Ahmet Hamdi, dışında Ağaoğlu'nun çok sert tartışmalara girdiği aydınlardan biri de Halide Edip'tir. "Halide Edip'le anlaşmazlığın kökeninde, onun Amerikan sempatanlığının ve buna uygun siyasal arayışlar içinde bulunmasının yattığının altını çizmek yeterlidir"³⁰. Mütarekeden sonra, daha önce Osmanlı ordularıyla birlikte Kafkasya'ya giden Ağaoğlu, Os-

24 Özcan, a.g.e., s.99.

25 Özcan, a.g.e., s.145.

26 Özcan, a.g.e., ss.100-103.

27 Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara: TTK Basımevi, 1976, s.33.

28 Özcan, a.g.e., ss. 118-119.

29 Özcan, a.g.e., s.129.

30 Özcan, a.g.e., s.130.

manlı ordusunun mütareke koşulları mucibince geri çekilmesine rağmen geri dönmeyerek, Azerbaycan parlamentosu üyelerinden oluşan bir kurulun başkanı olarak İngiliz görevlilerle, Azerbaycan'ın akıbeti hakkında görüşmeler yapmaktadır. Geri dönüşü sonrasında önemli İttihatçıların başına geldiği gibi Malta sürgünü öncesi, Bekirâğa Bölüğü'ndeki gözaltı süresinde, eski ve önde gelen İttihatçılığını unutarak, Alman çıkarlarına amade olmakla eleştirdiği İttihatçılara veryansın eden bir Ağaoğlu portresiyle karşılaşılmaktadır³¹. “Ağaoğlu diğer Malta sürgünleriyle kıyaslandığında Batı uygarlığının üstünlüğünü koşulsuz benimseyen ve İslam-Doğu uygarlığının bir bütün olarak yadsınmasını hiçbir tereddüde yer bırakmaksızın savunan ender aydınlar arasındadır”³².

“Ağaoğlu Batı uygarlığının en önemli ölçütleri olarak liberal düşünce geleneği ve birey özgürlüğünü göstererek eleştirilerini bu yönde geliştirmiştir. Doğu toplumlarında görülmeyen bireysel gelişmeyi toplumsal ilerlemenin temel koşulu olarak kabul etmektedir. Ağaoğlu bireyin savunusunu öne çıkaran bir toplum eleştirisine girişmiştir (...) toplumsal dayanışmanın biricik koşulunun, serbest rekabet ve yurttaşlık bilincine ulaşmış birey olduğunu belirtirken, merkezîyetçi Doğu devlet geleneğini eleştirmektedir”³³.

Ağaoğlu da orijini her ne kadar yüzde yüz Osmanlı olmasa da bir imparatorluk aydınıdır. “İmparatorluk aydınlarının ortak özellikleri olarak şunlar gösterilebilir: Konjonktürel gelişmelere uygun olarak belli bir siyaset tercihinə bağlanma ihtiyacı, Batı'yla ilişki sorununun düşünce ve eylemlerinin temelini oluşturması, devleti kurtarma ve ıslah etme düşüncesi, siyasal bir topluluk olarak kadrolaşma eğilimi, aralarında taşralı, devlet dışı, sivil kökenden gelenler olmasına rağmen hepsinin ‘devletli’ olma eğilimleri, buna bağlı olarak belirli toplum kesimleri adına değil, devlet aracılığıyla meşruiyet ve varlık kazanmaları; yani toplum içi çıkar çatışmalarının temsilcileri olmaktan çok, devlet içi kadrolar arasındaki farklılaşmaların yansıtıcısı olmaları.”³⁴

31 Özcan, a.g.e., ss.154-155.

32 Özcan, a.g.e., s.159; Bu ithama en çok muhatap olan aydın hiç şüphe yok ki Abdullah Cevdet'tir. Onun Türk kanınının Ari ırk kanıyla melezleştirilerek uygarlaşmaya müsait bir ırk genetiği ortaya çıkarılmasını önerdiği iddia edilir. Ancak bu iddianın temelsiz, insafsız ve doğal olarak hak-sız olduğunu iddia eden Tunaya; nüfusu az ve yetişmemiş olan Türkiye'ye gelişmiş, nüfusu haddinden fazla artmış Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya'dan kalifiye nüfusun getirilerek Türkleştirilmelerini önerdiğini, ancak hasımları tarafından bu önerenin çarpıtıldığını ifade eder, bkz., Tarık Zafer Tunaya, İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa, İstanbul: Arba Yay., 1988, ss.169-170.

33 Özcan, a.g.e., ss.166-167.

34 Özcan, a.g.e., s.176.

“1930’lardan itibaren Ağaoğlu, devleti bireyin karşısına koyan Kemalist yoruma itirazlarını açık bir şekilde dile getiren ilk ve ender kişiler arasındadır”³⁵. Cumhuriyet döneminde Ağaoğlu’nun dışlanmasındaki temel etkenlerden biri de, Akın³⁶ gazetesinde hükümete yönelik eleştiriler kaleme alması, ardından Serbest Cumhuriyet Fırkasında bütünleşen muvazaalı da olsa, muhalefetin içinde yer almasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, kendisini devletçiliğe, daha doğrusu devlet sosyalizmine karşı, himayeci kapitalizm yanlısı olarak tanımlayan Ağaoğlu, Gökalp’in toplumsal altyapı kurumlarını devletin bir türevi olarak tanımlamasına rağmen, devlet-toplum ilişkilerinin liberal ilkeler üzerinde inşa edilmesi gerektiğini savunarak, belli bir özgünlük içinde olduğunu gösterebilmiştir³⁷. Öte yandan yeni yeni kurulmaya başlayan devlet işletmeleriyle inhisarların yönetim kurullarına CHF içindeki kimi politik şahsiyetler ile bürokratların atanmasını eleştiren Ağaoğlu, bir müddet sonra Şeker tekelinin yönetim kurulu üyeliğine getirilmiş, buna da ses çıkarmamıştır. Muntehib-i Sani’lik müessesesini eleştiren Ağaoğlu, doğrudan millet iradesinin tecelli etmesini engellediği bu gerekçesiyle, ilk seçmenlerin doğrudan sandığa gitmesi gerektiğini savunur³⁸. Türk milliyetçiliğinin ideologu olan Gökalp’te evrenselcilikle, yerellik arasında bir gerilim söz konusuysen, Ağaoğlu, evrenselciliği daha bir ön plana alarak daha bir Batılı profil çizer. Gökalp devlet eksenli bir korparatizmi savunurken, Ağaoğlu, toplumsal dayanışmayı serbest rekabet koşuluna ve bireyin gelişkinliğine bağlar. Gökalp, son tahlilde “sen, ben yok, biz varız”cıysen, Ağaoğlu, “sen, ben var isek, biz oluruz”cudur³⁹.

Ağaoğlu’nun Türk siyasal yaşamındaki belirli tarihsel duraklar konusundaki yorumları ilginçtir. Özellikle Tanzimat noktasındaki eleştirileri dikkat çekici gözükmektedir. Tanzimat “imparatorluk yapısı içinde potansiyel olarak varolan merkezkaç güçlerin daha da şiddetlenerek özerkleşme eğilimi içine girmesinden sorumludur”⁴⁰.

Ağaoğlu’nun toplumsal ve siyasal sisteme ilişkin olarak sıraladığı eleştirilerinde, müspet örneklerini Fransa’dan getirmesi ise metodik bir

35 Özcan, a.g.e., s.223.

36 Ağaoğlu 1933’te Akın Gazetesinde İnönü’nün demiryolu politikasını eleştirdiği için bizzat Atatürk tarafından üniversiteden tasfiye edilmiştir, bkz. İhsan Keser, Türkiye’de Siyaset ve Devletçilik, Ankara: Gündoğan Yay., 1993, s.136; Samet Ağaoğlu, a.g.e., s.237.

37 Özcan, a.g.e., s.199.

38 Özcan, a.g.e., s.239.

39 Özcan, a.g.e., ss.200-203.

40 Özcan, a.g.e., s.212.

yanlış mesabesindedir. Çünkü modern Fransız devlet ve toplum geleneği bireyci ve özgürlükçü değil, baskıcı, militan ve otoriter özellikler gösterir. Toplumsal dayanışma olgusu Ağaoğlu tarafından mekanik bir tarzda algılandığından olsa gerek, tek dayanışma biçiminin kapitalist işbölümüne dayanan, “dayanışma” olduğu düşünülmüştür⁴¹.

Sonuç Yerine

Ağaoğlu'nun epistemolojik eğilimi tepeden tırnağa oryantalist öğelerle bezenmiştir. İslamiyet'e has kurum, düşünce ve inançların seküler ve pozitivist bir çerçevede yeniden tefsiri gayretinde öne çıkan bir şahsiyettir. İslam reformistlerinin aksine, günün ihtiyaçlarının, açılacak içtihat kapısıyla ulema tarafından değil, ilmiye dışında yer alan, Batılı eğitim almış, yeni elit tarafından gerçekleştirilmesi zorunluluğuna dikkat çekmiş, bu düşüncesini fiilen gerçekleştirmeye girişmiştir⁴². Devrinin kendisi gibi Rusya doğumlu aydınlarından biri olmasına rağmen, tıpkı, Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Akçura, gibi O da yurtdışı görevlerde değil, iç siyasete ilişkin alanlarda faaliyet göstermiştir. Cumhuriyet ideolojisine katkısı yadsınamayacak düzeyde olan Ağaoğlu'nun, ve Ağaoğlu gibi diğer Rusya orijinli diğer aydınların uzun vadede siyasal ve ideolojik açıdan tutarlı ve kalıcı bir ekol yarattıkları söylenemeyeceği gibi; varolan etkileri de kendi dönemleriyle ve buldukları mevkiilerle sınırlı kalmış; hiçbiri bir Ziya Gökalp gibi etkileri günümüze kadar gelen güçlü bir referans noktası olamamışlardır.

Onun özellikle sürgünde bulunduğu Malta yıllarında serdettiği görüşleri, Edmond Demolins'ten mülhem, Le Play ekolünün yerli temsilcisi olan, Teşebbüs-ü Şahsi Adem-i Merkeziye örgütlenmesinin lideri olan, Prens Sabahattin Bey'inkilerle belirgin bir benzerlik içindedir. Ancak Ağaoğlu'nun Sabahattin'de görüldüğü tarzda, farklı etnisiteleri de içeren bir muhtariyete ilişkin görüşleri yoktur⁴³. Kemalizmin devleti yü-

41 Özcan, a.g.e., s.241.

42 Dönemin doğu milletlerinin aydınlarına has bu tutum yadırgatıcı gelebilir, ancak derin epistemik bunalımlar içindeki aydın açısından başka tip bir düşünme biçimi hemen hemen yok gibidir. Dönemin en İslamcı şahsı olan Cemalettin Afgani ve tilmizleri; Muhammed Abduh ile Reşit Rıza'nın bile dine karşı yeni bir açılım gayretiyle ortaya attıklarının, Lutheryanizm yada Kalvinizme benzer çabalar olduğu eleştirisi için bkz., M. Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, (Çeviri: Sezai Özel), İstanbul: İnsan Yay., 1986, ss.115-116.

43 Prens Sabahattin çizgisinin en önemli temsilcisi olan Mehmet Ali Şevki'nin kaleminden, Teşebbüs-ü şahsi çerçevesindeki sosyolojik bakış açısıyla Osmanlı tarihinin çözümlendiği şu makaleler seçkisine bkz., Mehmet Ali Şevki, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*, (Ve Öteki Makaleler), (Sadeleştiren: Muzaffer Sencer, Nurettin Şazi Kösemihal'in Önsözüyle), İstanbul: Elif Yay., 1968.

celten, bireyi dışlayan otoriter-jakoben özelliği Ağaoğlu için tatmin edici olmaktan uzaktır. Aldığı farklı formasyonun onu değişik arayışlara ittiği söylenebilir.

Kaynaklar

- Ağaoğlu, Ahmet, Serbest Fırka Hatıraları, İstanbul: İletişim Yay., 1994.
- Ağaoğlu, Samet, Babamın Arkadaşları, İstanbul: İletişim Yay., 1998.
- Akçura, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara: TTK Basımevi, 1976.
- Atay, Falih Rifki, Atatürkçülük Nedir?, İstanbul: Bateş Yay., 1998.
- Avsar, Abdülhamit, Serbest Cumhuriyet Fırkası (Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü), İstanbul: Kitabevi Yay., 1998.
- Başkaya, Fikret, "Başıyla Yürüyen Ayağıyla Düşünen Türk Aydını", Yeni Gündem, 16-30 Nisan 1985.
- Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: YKY Yay., 2002.
- Çelik, Hüseyin, Ali Suavi ve Dönemi, İstanbul: İletişim Yay., 1995.
- Georgon, François, "Azerbaycanlı bir Entelektüelin Ortaya Çıkışı: Ahmet Ağaoğlu'nun Fransa Yılları 1888-1894", Toplumsal Tarih, Sayı:8, Ağustos 1994.
- http://www.kultur.gov.tr/TR/Tempdosyalar/109864__ahmetaqaoqlu.pdf. Erişim:16.02.2007
- Hüseyin, M. Muhammed, Modernizmin İslam Dünyasına Girişi, (Çeviri: Sezai Özel), İstanbul: İnsan Yay., 1986.
- Keser, İhsan, Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik, Ankara: Gündoğan Yay., 1993.
- Korlaelçi, Murtaza, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İstanbul: İnsan Yay., 1986.
- Mardin, Şerif, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, (M. Türköne-F. Unan-İ. Erdoğan), İstanbul: İletişim Yay., 1996.
- Mazıcı, Nurşen, "Öncesi ve Sonrasıyla 1933 Üniversite Reformu", Birikim, Sayı:76, Ağustos 1995.
- Özcan, Ufuk, Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği (Yüzyılın Dönümünde Batıcı Bir Aydın), İstanbul: Donkişot Yay., 2002.
- Şevki, Mehmet Ali, Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması, (Ve Öteki Makaleler), (Sadeleştiren: Muzaffer Sencer, Nurettin Şazi Kösemihal'in Önsözleriyle), İstanbul: Elif Yay., 1968.
- Tunaya, Tarık Zafer, İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa, İstanbul: Arba Yay., 1988.
- Türköne, Mümtaz'er, Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İstanbul: İletişim Yay., 1991.
- Yetkin, Çetin, Serbest Fırka Olayı, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay., 1999.
- Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul: Toker Yay., 1988.

KADROCU, ROMANCI VE BİR ZORAKİ DİPLOMAT: YAKUP KADRI KARAOSMANOĞLU (1889-1974)

Giriş

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yazarlar, genellikle topluma eğilmişler, birtakım gerçekleri aktarmak istemişlerdir. Aralarında, sorunlara çözüm getirmeye çalışanlar ya da eleştirenler olmakla birlikte, gerçekçilik, daha çok gördüklerini, gözlemlediklerini yansıtmak, sergilemek çizgisinde kalmıştır. Bu yılların üç önemli yazarı Halide Edip Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Reşat Nuri Güntekin'dir. Bu üç yazar, Tanzimat döneminde başlayan köye ve Anadolu'ya yönelmeyi, açılmayı bilinçli olarak geliştirmişlerdir.

Bu yılların anılması gereken öteki yazarları olarak; daha çok aşkı ve kadınları konu alan Yezidin Kızı, 2000 Yılın Sevgilisi, Bu Bizim Hayatımız, Nilgün .... gibi romanlarıyla tanınan Refik Halit Karay (1888-1965), konularını halkın yaşayışından alan romanlar yazan, Bir Şoförün Gizli Defteri, Yayla Kızı, Dikmen Yıldızı romanlarıyla tanınan Aka Gündüz (1886-1958); psikolojik romanın olgun örneklerini veren, Sözde Kızlar, Fatih-Harbiye, Dokuzuncu Hariciye Koğuşu, Yalnızız romanlarıyla dikkati çeken Peyami Safa (1899-1961); toplum sorunlarıyla uğraşan yazarlar arasında yer alan, Çulluk, Çoban Yıldızı, Ak Saçlı Genç Kız, Su Sinekleri romanlarıyla ün kazanan Mehmet Yesari (1895-1945); kahramancılık duygularını ve ulusal duyguları bir aşk öyküsüyle birlikte işleyerek, okuyucularının duygularını iki yönde etkileyip, özellikle Dağları Bekleyen Kız, Allah'a İsmarladık romanları çok okunan Esat Mahmut Karakurt (1902-1977); toplumsal konuları gülmece yoluyla okuyucularına yansıtan, Meşhedi ile Devr-i Âlem, Beyaz Şemsiyeli,

Kundakçı, Şakir Efendi'nin Gelini en çok tanınan romanları olan Ercüment Ekrem Talu¹ (1888-1956) sayılabilir.

Bu yılların kadın yazarları olarak da şairliğiyle ün kazanan Halide Nusret Zorlutuna (1901-1984) Küller, Gül'ün Babası Kim, Büyükanne, Aydınlık Kapı .... gibi romanlarıyla, yine şairliğiyle tanınan Şükufe Nihal (Başar) (1896-1973)'i Renksiz Izdırıp, Yakut Kayalar, Çöl Güneşi, Yalnız Dönüyorum ... romanlarıyla; roman yazarı olarak tanınan ve en çok Münevver, Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukesi, Nedret romanlarıyla tanınan Güzide Sabri (Aygün) (1886-1946) ile Aydemir, Pervaneler romanlarıyla Müfide Ferit Tek (1892-1973) sayılabilir.

85 yıllık ömrüyle, Milli Mücadele yıllarının olduğu kadar cumhuriyet döneminin de en önemli yazarlarından biri olan Yakup Kadri'nin, Anadolu'ya açılışının ürünü Yaban'dır. Olaylarının, Eskişehir, Kütahya, Simav olaylarında geçtiği romanda Milli Mücadele yıllarının Anadolu'su verilirken, köyün ve köylünün durumu yansıtılır. Yaban'ı izleyerek Ankara'da da Milli Mücadele yılları ile Cumhuriyet'in ilk yıllarının Ankara'sı verilerek bir kalkışın öyküsü anlatılır. Yakup Kadri'nin romanlarında genellikle toplumun geçirdiği tarihsel evreleri buluruz. En son yayımlanan roman olmakla birlikte Hep O Şarkı, Abdülmecit, Abdülaziz, V. Murat dönemleriyle Abdülhamit döneminin yirmi yılını vererek, Kiralık Konak romanının temelini oluşturur. Kiralık Konak romanında yazar, Tanzimat döneminden başlayarak, kuşaklar arasındaki çatışmayı veriyor ve çöküşü sergiliyor. İzleyen romanlarda Cumhuriyet dönemine geldiğini görüyoruz. Bir Sürgün ve Hüküm Gecesi'nde II. Abdülhamit dönemini, Sodom ve Gomore'de İstanbul'un işgal yıllarının, Panaromalar (Panaroma I, Panaroma II)'da Cumhuriyet'in ilanından 1952'ye değin geçen yılların değerlendirilmesi yapılmıştır. Nev Bahar ise tekkelerin yozlaşmasını yansıtır².

Hayatı ve Etkisi

27 Mart 1889'da Kahire'de doğan Yakup Kadri³, ilköğrenimine aile-

1 Türkiye'de iddia edildiğinin aksine, kendine has bir aristokrat sınıfın varlığı yadsınamaz. Ali Birinci'nin çıkardığı soy kütüğüne bakılırsa; "Ercüment Ekrem'in ilk eşi Feriha Hanım, Abidin Paşa'nın torunu olup 22 senelik evlilikten sonra 27 Mart 1929'da vefat etti. Muvakkar Ekrem tek çocuğuydu. Çiğdem Talu (1939-28.5.1983), Umur Talu ve mimar Erdem Talu, Muvakkar Ekrem'in çocuklarıdır. Ercüment Ekrem ikinci evliliğini Hatice Hanım'la yaptı ve bu evlilikten 1931'de Esin Talu (Çelikkan) dünyaya geldi". Ali Birinci, Tarih Uğrunda (Matbuat Aleminde Birkaç Adım), İstanbul: Der-gah Yay., 2001, s.218.

2 Yakup Kadri'nin hayatına ilişkin ayrıntılar şu bağlantıdan alınmış, tarafımızdan notlandırılmıştır: <http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=272>, Erişim: 18.02.2007.

3 Karaosmanoğlu ailesi "ayan kökenli, hanedan sahibi, fakat ayan olmayan" bir ailedir. Manisa

siyle birlikte gittiği Manisa'da başladı. 1903'te İzmir İdadisi'ne girdi. Babasının ölümünden sonra annesiyle yine Mısır'a döndü, öğrenimini İskenderiye'deki bir Fransız okulunda tamamladı. 1908'de başladığı İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirmedi. 1909'da arkadaşı Şahabettin Süleyman aracılığıyla Fecr-i Âti topluluğuna katıldı. 1916'da tedavi olmak için gittiği İsviçre'de üç yıl kadar kaldı. Mütareke yıllarında İkdam gazetesindeki yazılarıyla Kurtuluş Savaşı'nı destekledi. Milli mücadelenin en çetin günlerinde 1921'de Ankara'ya çağrıldı ve kendisine önemli bazı görevler verildi.

1923'te Mardin, 1931'de Manisa milletvekili oldu. Bir yandan da gazeteciliğini ve roman yazarlığını sürdürdü. Kadro Dergisi⁴ 1932'de Vedat Nedim Tör, Şevket Süreyya Aydemir, Burhan Asaf Belge, Mehmet Şevki Yazman ve İsmail Hüsrev Tökin ile birlikte Kadro dergisinin kurucuları arasında yer aldı. Savunduğu bazı görüşler aşırı bulunduğu için Kadro dergisinin 1934'te yayımına son vermek zorunda kalmasından sonra Tiran elçiliğine atandı⁵. Daha sonra 1935'te Prag, 1939'da La Haya, 1942'de Bern, 1949'da Tahran ve 1951'de yine Bern elçiliklerine getirildi. 27 Mayıs 1960'tan sonra Kurucu Meclis üyeliğine seçildi. Siyasal hayatının son görevi 1961-1965 arasındaki Manisa milletvekiliği oldu. 13 Aralık 1974'te Ankara'da öldü. Karaosmanoğlu ailesinin diğer ünlü iki ismi ise Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu⁶ ile Atilla Karaosma-

---

bölgesinde mukim olan aile hakkında, bir "vücu-ı memleket", "hanedan", "mütegalibe" terimleri kullanılır. Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması (Çileli Bir Yolda İlerleyiş)*, (Derleyen: Mehmet Erdoğan), İstanbul: Akçağ Yay., 1997, s.144.

4 Kadro hareketine ilişkin daha ayrıntılı bilgiler veren, okuma fırsatı bulduğumuz şu çalışmalar önemlidir: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1994; Şevket Süreyya Aydemir'in inkılabın henüz kadrosunu yaratamadığı, olumsuzlukların ve geriye ket vurmaların temel sebebinin bu olduğu konusunda yaptığı açıklamalar için bkz., Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılap ve Kadro*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990; Mustafa Türkes, *A Patriotic Leftist Development Strategy Proposal in Turkey in the 1930's: The Case of The Kadro (Cadre), Movement*, Int. J. Middle East Stud. 33 (2001), 91-114.

5 Karaosmanoğlu; Kadro dergisinin kapanmasının ardından yaşadıklarını şu eserde anlatır: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, İstanbul: İletişim Yay., 1994.

6 14 Mayıs 1950 seçimleri sonrasında iktidara gelen Demokrat Parti'nin kurmaylarından biri olana Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Celal Bayar'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle boşalan DP genel başkanlığı için genel idare kurulunda yapılan seçimlerde, kendisinin nasıl olsa seçileceğinden emin olarak, oy pusulasına Menderes'in ismini yazarken, Menderes'in pusulaya kendi ismini yazması nedeniyle, üstelik kendi oyuyla, sadece bir oy farkla genel başkanlığı ve başbakanlığı Menderes'e kaptırmış bir siyasi kişiliktir. DP içindeki muhalafetin, partileşmesi sonucu meydana gelen Hürriyet Partisi'nin genel başkanlığı görevini bir müddet yürütmüştür, bkz., Cihat Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)*, İstanbul: Remzi Kit., 1970, s.362.

noğlu⁷dur. Eşi Leman Karaosmanoğlu⁸ ise Ankara sosyetesinde güzelliği ile nam salmış bir kadındır.

Karaosmanoğlu yazarlığa Ümit, Servet-i Fünun, Resimli Kitap gibi dergilerde başladı. Fecr-i Âticiler'in "sanat şahsî ve muhteremdir" görüşünü paylaştığı ve "sanat için sanat" yaptığı bu ilk döneminde Nirvana adlı bir oyun, makaleler, denemeler, düzyazı şiirler ve öyküler yazdı. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında ülkenin durumu, sanat anlayışını değiştirmesine yol açtı. Türk toplumunun çeşitli dönemlerdeki gerçekliğini sergilemek istediği için bir ikisi dışında eserlerinde belli tarihi dönemleri ele aldı. Kiralık Konak; I. Dünya Savaşı öncesinin, Hüküm Gecesi; II. Meşrutiyet'in, Sodome ve Gomore; Mütareke döneminin, Yaban; Kurtuluş Savaşı yıllarının, Ankara; Cumhuriyet'in ilk on yılının, Bir Sürgün; II. Abdülhamit döneminin işlendiği romanlardır. Panoorama; 1923-1952 yıllarını kapsar. Karaosmanoğlu 1920'lerden sonra iyimser bir devrimci görünümündeyken, sonra umutlarını yitirerek romancılığını devrimci yönde kullanmaktan vazgeçmiştir. 1955'ten sonra da anı kitaplarından başka bir şey yazmamıştır. Romanları arasında en ünlüleri Nur Baba, Kiralık Konak ve Yaban'dır. Nur Baba, Karaosmanoğlu'nun ilk romanıdır. 1922'de kitap olarak çıkmadan önce gazetede yayımlanmıştır. Ama yazılışı ondan sekiz dokuz yıl öncesine gider. O yıllar Karaosmanoğlu'nun Eski Yunan ve Latin edebiyatıyla ilgilendiği ve Çamlıca'daki bir Bektaşî tekkesine devam ettiği dönemdir. Nur Baba'yı Euripides'in Bakkhalar'ından esinlenerek ve tekkedeki gözlemlerine dayanarak yazmıştır.

Roman, tekkenin şeyhiyle, evli bir kadın arasındaki tutkulu bir aşkın öyküsünü anlatır. İçki, müzik ve sevişmeyle sabahlara değin süren ayinler, Bektaşî töreleri ve tekke yaşamı kitapta büyük yer tutar. Bu ayinlerle Bakkhalar'ın ayinleri arasında benzerlik bulan Karaosmanoğlu, romanın kadın kahramanı Niğâr'ın cinsi ilişkileriyle bu benzerliği anlatmaya çalışır. Ancak okur için romanın ilginç yönü Bektaşîlik'e ilişkin bilgiler olmuş ve bu yönü, yapıtın çok satılmasını sağladığı gibi Karaosmanoğlu'nun ününü de yaygınlaştırmıştır. Ancak Karaosmanoğlu

7 Atilla Karaosmanoğlu ismi ise, DPT'de Ekonomik İşler Dairesi Başkanlığı yapmış, 12 Mart Muhtırası sonrasında, Dünya Bankası'ndaki görevini bırakarak Nihat Erim başkanlığında kurulan, ara dönemdeki, reform hükümetlerinde vazife almış, teknokratlar hükümetlerinin en önde gelen üyelerinden biri olmuştur. Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (Çeviri: Ahmet Fetih), İstanbul: Hil Yay., 1994, s.338.

8 Leman Karaosmanoğlu, Yakup Kadri'nin *Kadro* Dergisini çıkardığı ekipten Burhan Asaf Belge'nin hemşiresi, Murat Belge'nin ise halasıdır. Adı geçenle yapılmış bir röportaj için bkz., Emin Çölaşan, *İcraatın İçinden*, İstanbul: Milliyet Yay., 1986, ss.201-215.

Bektaşiliğin sırlarını açıklamak ve üstelik Bektaşiliği küçük düşürmekle suçlandığı için romanın ilk ve ikinci baskılarına yazdığı “izah”larla bu suçlamalara karşı kendini savunmak gereğini duymuştur. Kiralık Konak’ta Karaosmanoğlu, II. Meşrutiyet yıllarında Batılılaşma hareketinin yol açtığı değer kargaşasını, geleneklerden ve eski hayat biçiminden ayrılışı ve kuşaklar arasındaki kopukluğu sergiler. Romanda yazar adına konuşan Hakkı Celis, başlangıçta yurt sorunlarına karşı ilgisiz, âşık, içli bir şairken, sonradan bilinçlenerek değişir ve “milli ideal” sevdasına tutulur ve Çanakkale’de şehit düşer. Bu ideal geleceğin Türkiye’sidir. Karaosmanoğlu romanın öbür kişilerini ve dolayısıyla toplumu, bu yeni bilince ulaşmış Hakkı Celis’in gözleriyle değerlendirir ve Faik Bey’le Seniha karakterleri nezdinde diğer tipleri eleştirir ve yargılar.

Romanları: Kiralık Konak, Nur Baba, Hüküm Gecesi, Sodom ve Gomore, Yaban, Ankara, Bir Sürgün, Panaroma, 2 cilt, Hep O Şarkı. Hikaye Bir Serencam, Rahmet, Milli Savaş Hikâyeleri. Anılarını: Zoraki Diplomat, Anamın Kitabı, Vatan Yolunda, Politikada 45 Yıl, Gençlik ve Edebiyat Hatıraları isimlerini taşıyan kitaplarda toplamıştır.

Bu çalışmada; Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun “Politikada 45 Yıl”⁹ başlığını taşıyan eseri ekseninde, Yakup Kadri’nin Türk siyasetindeki yaşananlar hakkında dikkate değer bulduğu hususlar irdelenmeye çalışılacaktır.

Politikada Geçirdiği 45 Yıl

Yakup Kadri söze, İstiklal Savaşının kazanılmasının ardından İstanbul basınının tutumunu eleştirerek başlar¹⁰. Mütareke basını şimdi veçhe değiştirmiştir. Hüseyin Cahit’in Tanin’i herkese fazilet dersi verme telaşıyla, İttihat ve Terakki dönemini savunurken, Ahmet Emin’in Vakıf’i ve Celal Nuri’nin İleri’si, sanki memlekette bir çıkmaz bir anarşi varmış gibi endişeleri dile getirmektedir. Bu iki gazeteden “İleri” Mustafa Kemal’e hemen bir diktatörlük kurulması gerektiğini telkin etmeye çalışırken, “Vakit” ise, tıpkı Amerikan Bağımsızlık Savaşı’nın lideri George Washington gibi bir köşeye çekilmesini tavsiye etmektedir (s.10).

Atatürk’ün ünlü İzmit basın Toplantısı esnasındaki bir sima dikkat

9 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, Ankara: Bilgi Yay., 1968.

10 Mütareke basının tutumu hakkında yazılmış okuma fırsatı bulduğumuz en iyi eser için bkz., Orhan Koloğlu, Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 (Zaferi Nihai’den Tam Teslimiyete), İstanbul: Boyut Yay., 2000.

çekicidir. İzmir Suikastı girişiminin faillerinden olan ve hakkında verilen tutuklama kararı sonucu, bir polis kovalamacası esnasında, bir küme kısırılması üzerine silahıyla intihar eden Kara Kemal¹¹ de toplanmayı izleyenler arasındadır. Kara Kemal, Malta dönüşünde İttihat ve Terakki kalıntılarından toparlayamaya çalıştığı kimilerinden, belki ileride bir faydası olur niyetiyle bir nüve oluşturmaya çalıştığını, gayet safiyane bir biçimde Mustafa Kemal'e aktarır (s.14).

Takrir-i Sükun Kanunu ertesinde yargılanan gazetecilerden biri olan, tutarsız bir siyasal çizgiyi takip eden, önce koyu bir Halk Fırkası muhalifi iken, sonra koyu bir İsmet Paşacı kesilen, bu müfritliğini çok partili siyasal hayata geçildikten, sonra anti Demokrat Partililiğe dönüştürerek, Falih Rıfki'dan boşalan Ulus Gazetesi başyazarlığına getirilmesi¹² sonrasında sürdüren Hüseyin Cahit'in Lozan görüşmeleri sürerken Tannin'de takındığı tavır ilginçtir. Bir zamanlar Düyun-u Umumiye'de Dayınler Vekilliği yapmasından mı kaynaklandığı bilinmez, Osmanlı borçları karşısında tıkanan görüşmelerde, Hüseyin Cahit, hasımlar tarafını tutmaktadır. Hüseyin Cahit'e göre; borçlara sahip çıkılmalı ve son kurşuna kadar ödenmelidir (s.26-27).

Yakup Kadri, Lozan barışı sonrasında yeni hükümeti kurmaya memur etmek için başbakan aranırken, Mustafa Kemal'e Lozan kahramanı olarak İsmet Paşa'nın takdim edildiğini, ancak Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'nın kulaklarının ağır işittiğini bu nedenle onun başbakanlığa getirilmesinin mahzurlu olacağından bahisle, Fethi Bey'i münasip gördüğünü ifade etmesi karşısında büyük bir şaşkınlığa düştüklerini belirtir. Lozan gibi son derece kritik görüşmelerde baş murahhas olarak vazifelendirilen İsmet Paşa'nın bu arızasının daha önce neden dikkate alınmadığı sorusunun tam yeri olduğunu, ancak buna cesaret edemediklerini belirtir (s.30).

İsmet Paşa'nın askeri başarı hanesine altın harflerle yazılan İnönü Muharebelerinin aslında kurmaca bir zafer olduğu eleştirisiyle, Yakup Kadri'nin yazdığı makalede, muharebeler ve İsmet Paşa hakkında yazdığı coşkulu cümleleri müstehzi bir eda ile eleştiren Refet Bele'ye karşı bozulan Kadri'nin, Atatürk'ün İsmet Paşa'ya çektiği o ünlü telgrafı hatırlatması üzerine, Refet Bey'in kakhahalara boğularak, o telgrafın altındaki imzanın sadece Mustafa Kemal'e ait olduğunu, yazanın ise

11 Erik Jan Zürcher, Milli Mücadelede İttihatçılık, (Çeviri: Nüzhet Salıhoğlu)İstanbul: Bağlam Yay., 1995, s.218.

12 Falih Rıfki Atay, Bayrak, İstanbul: Bateş Yay., 1998, s.170.

Hamdullah Suphi¹³ (Tanrıöver) olduğunu söylemesi üzerine iyice şaşır-
dığını belirtir. Öte yandan Refet Bey, telgrafın adresinin de yanlış oldu-
ğunu, hezimete dönüşen muharebe esnasında bir firka kumandanı olan
Miralay Fethi Bey isimindeki askerin aldığı inisiyatif ile muhtemel bir
bozgunu önlediğini ifade eder. Yakup Kadri'nin buna inanası gelmez.
İsmet Paşa ile olan kişisel dargınlıklara bağlar. Ancak dönemin Garp
Cephesi Hareket Dairesi Başkanı Kurmay Albay Tevfik Bıyıklıoğlu'nun
yazıp bıraktığı notların Refet Bele'yi doğruladığını yıllar sonra gördü-
ğünü ifade eder (s.32-33).

Hilafetin kaldırılması tartışmaları yapılırken¹⁴, en sert ve müsamaha-
sız davrananlar gariptir ki, yine henüz cumhuriyet kurulmadan önceki
dönemin en ateşli hilafet ve saltanatçılarından gelmiştir. Bu zevat, hane-
dan mensupları içinde yer alan yaşlı kadınların sürgünden muaf tutul-
maları yönünde Mustafa Kemal'in yaptığı müdahale karşısında "Olmaz,
olmaz. Ne çıkarsa o saray kadınlarının başı altından çıkar !... " diye kar-
şı çıkabilmişlerdir (s.50).

İnönü'nün öncesi ve sonrası hakkında da ilginç şeyler yazar Karaos-
manoğlu, son Halife Abdülmecit Efendi hakkında basında yazılan nahoş
yazılarla, halifeye ayrılan ödenek yetersizliğinden şikayet eden başvekil
bu şikayetleri içeren bir telgrafi Cumhurreisi Gazi'ye gönderir. Oysa
durum, Mustafa Kemal'in zihninde fırtına öncesi sessizliği bozan bir
mahiyettedir. "Hilafet makamı bizce en nihayet tarihi bir hatıra olmak-
tan fazla bir ehemmiyet taşımaz" diyen Atatürk, bir anlamda böylesi bir
talebin sahibi olarak zimnen İsmet Paşa'yı azarlar (s.52-53) Yakup kad-
ri burada şunu ekler: "Her iki devlet adamı arasındaki bu çelişme bir
zihniyet farkından ya da bir görüş ve metot ayrılığından mı doğmakta-
dır? Bu soruya 'Evet' cevabını vermekle bir hataya düşmüş sayılmayız.
Devrim meselelerinde İsmet Paşanın ne kadar tereddütlü ne kadar kar-
arsız ve hatta bazı defa ne kadar 'muvazaacı' olduğunu Atatürk'ün ölü-
münden sonraki davranış ve tutumlarında müşahede etmişizdir" (s.
55)¹⁵.

13 Bu olayı Hamdullah Suphi Tanrıöver de doğrulamaktadır, bkz., Mustafa Baydar, Hamdullah
Suphi Tanrıöver ve Anıları, İstanbul: Menteş Kitabevi, 1968, s.302.

14 Farklı yazarların konuyla ilgili olarak kaleme aldıkları kitaplardan derlenen şu çalışmaya bkz.,
Aydın Ömeroğlu, Demokratikleşme Sürecinde Halifelik Sorunu, İstanbul: Pul Yay., 1996.

15 İlginçtir ki, İnönü hakkındaki bu yargıyı 22 Şubat'ta giriştiği başarısız darbe girişimi sonrası biz-
zat İnönü tarafından affedilen ve emekliye sevk edilen Talat Aydemir de tekrarlamaktadır. "İn-
önü'nün ismi, zekasından büyüktür. Bu zaviyeden tetkik edince Atatürk'ün dehasının stratejik yaratı-
cığından sonraki reformlardan mahrum statik devrenin asıl sebebi anlaşılacaktır. İnönü tükenmiştir.
Reformlara en çok ihtiyacımız olduğu bu devrede bütün hayatı statükoyu muhafaza ile geçmiş İn-

Oysa hilafetin kaldırılması süreci esnasında, bu uygulamaya muhalif olduğu bilinen “Rauf Bey”le tartışırken: ‘Tarihin herhangi bir devrinde bir halife, zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunun geçirirse, o kafayı behemehal koparacağız!’ (s.56) diye haykıran” yine İsmet Paşa’dır.

Yakup Kadri’ye göre Takrir-i Sükun Kanunu ile kapatılan, kurucuları siyasi hayattan tecrit edilen, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının¹⁶ önde gelenleri: Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay ve Refet Bele’nin, sanıldığına aksine aslında tüm mücadeleleri temelde, “Mustafa Kemal Paşa’nın eski silah ve mücadele arkadaşlarıyla birleşmesi ve yalnız İsmet Paşa’ya bağlanıp kalmaması idi” (s.68-69).

Yine de İsmet Paşa’yı bunca yıl başvekillikte tutan önemli bir özelliği vardı. İsmet Paşa ciddi bir görev adamıydı. Şeyh Sait önderliğindeki asilerin Şemdinan kapılarına dayandığı haberini içeren bir telgraf o sırada Çankaya Köşkü’nde, bakanlar ve başvekilinde bulunduğu bir eğlence esnasında, Atatürk’e getirilir. Atatürk telgrafi okuduktan sonra telgrafi getiren yavere çatık bir çehreyle o sırada başvekil olan Fethi Bey’e götürmesini emreder. Fethi Bey telgrafi alır ve şöyle bir göz gezdirir ve kağıt oynamaya devam eder. Atatürk bu kez telgrafın İsmet Paşa’ya götürülmesini emreder. İsmet Paşa, telgrafi okur ve büyük bir heyecana kapılarak ayağa fırlar, sigara çıkarır, telaşla ağzına götürür ve kibrit aramaya başlar, bir müddet sonra telaşla tekrar sandalyesine oturur. Atatürk aralarında Yakup Kadri’nin de olduğu topluluğa doğru yavaş yavaş bir sesle: “İşte iki adam arasındaki fark” der (s.78).

Yakup Kadri’nin Ankara romanına malzeme olan Milli mücadeleci ve devrimcilerin bol kazançlı arsa spekülasyonu işine girmeleri, idare meclisi azalıkları, taahhüt işleri, komisyonculuklar peşine düşmelerinden söz ediyor¹⁷. Öte yandan uğradığı bir bağ işindeki zararı gider-

---

nü’yü tekrar başında görmek bu milletin talihsizliği olmuştur. 22 Şubat, vahim bir tecrübeye teşebbüs değil, memleketin sayısız dertlerini bir tarafa iterek İnönü’nün yarattığı siyasi keşmekeşe karşı bir reaksiyondur” Talat Aydemir, *Ve Talat Aydemir Konuşuyor*, İstanbul: May Yay., 1966, s.174.

16 Ne yazık ki, TCF hakkında bugüne kadar yazılmış en objektif ve bilimsel eser bir yabancının kaleminden çıkmıştır, bkz., Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, (Çeviri: Gül Çağalı Güven), İstanbul: Bağlam Yay., 1992.

17 Aynı eleştiriyi müstehzi bir edayla Falih Rıfki da yapıyor; . “Eğer devlette bir iş görülecekse ve bu işten bir komisyon alınacaksa, Gazi’nin yakınları ve tanıdıkları dururken, bu kazanç neden kendisinin de rejimin de düşmanı olanlara kaptırılmalı idi?”. Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık A.Ş.Basımevi, 1969, s.455; Atay’ın bu çalışmasının analizinin yapıldığı şu çalışmaya bkz., Cengiz Sunay, “Kemalist Bir Başyapıt; Falih Rıfki Atay’ın Çankaya’sı Üzerine”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 86, Güz 2006, ss.87-94.

mek için, söz konusu bağı satmak üzere İsmet Paşa'ya başvurması ve ardından paşa tarafından küçümsenişi karşısında, kendisinin dürüstçe batışı karşısında batmayan, arsa spekülasyonu yapanları örtülü bir şekilde öven İsmet Paşa'ya da sitemde bulunuyordu (s.87).

Karaoşmanoğlu İnönü eleştirisini sürdürmektedir. “Bildiğim bir şey varsa o da İsmet Paşa'nın ‘fazilet ve siyasi ahlak’ adını verdiğimiz bir büyük davayı, yani ‘inkılap rejimini soysuzlaşmaktan koruma’ davasını bir küçük politika konusu şekline sokmuş olmasıdır” (s.90). İsmet Paşa'nın adam kayırma huyu ünlüdür. Yavuz-Havuz Olayında, Bahriye Vekili İhsan Eryavuz ile arkadaşı Doktor Fikret, Yavuz Zırhlısının tami-ri işini alan yabancı şirketten komisyon aldıkları suçlamasıyla, Paşa tarafından Divan-ı Ali'ye verilirken¹⁸, idari bir işte yolsuz tasarrufta bulunmakla suçlanan Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'i tutmakta direnmiştir (s.90-91).

Kadro Dergisinin yayın imtiyazını alma sürecinde partinin ideolojik künyesini kitlelere benimsetecek bir yayın organı çıkarma niyetini müfrit başvekil Recep Peker'e (Peker, o zaman parti genel sekreteridir) açtığında, Peker avazı çıktığı kadar bağırarak bu yetkiyi nereden aldığını sormuştur. Yakup Kadri gerekli müsaadeyi Atatürk ve İsmet Paşa'ya başvurarak alabilmiştir (s.94).

Serbest Fırka olayında, mevcut partinin nasıl bir muvazaa içinde bulunduğu bizzat Fethi Bey'in dilinden aktarılır. “Nasıl düşünebilirsiniz ki, ben, başında Gazi Paşanın bulunduğu bir Parti iktidarını devirip onun yerini almak hevesine kapılabilirdim “ (s.106). Oysa Fethi Bey gerek orduda, gerekse İttihat ve Terakki hiyerarşisinde Mustafa Kemal'in üstündedir. Öte yandan Sofya'da elçilik vazifesindeyken, Atatürk ateşemiliterdir.

Atatürk-İnönü çatışmasının ilk emareleri İş Bankası ve çevresiyle İnönü arasındaki hasımlaşmada Atatürk'ün İş Bankası çevresinden yana ağırlığını koymasıyla başladı. İktisat Vekili Mustafa Şeref'in bir sofrada bizzat Atatürk tarafından haşlanması, İş Bankasının bir kağıt fabrikası yatırımını için gerekli iznin, ima yoluyla da olsa, İsmet Paşa tarafından engellendiğini söylemesi, hükümet işlerine Cumhurreisi tarafında direkt müdahaleden oldum olası hoşlanmayan İnönü'de infial etkisi yarattı (s.124-126). Yalova'daki bir sofraya saat 11 sularında gelen İnönü'nün Atatürk'e karşı takındığı haddini aşan tavır, Atatürk ile İnönü'nün arasının açılmasını,

18 Topçu Binbaşılığından Bahriye Vekilliğine alt başlığında, Samet Ağaoğlu'nun İhsan Eryavuz anlatımı için bkz., Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, İstanbul: İletişim Yay., 1998, ss.57-76.

devrimin zafiyete düşeceği endişesi olarak yorumlayan Yakup Kadri'ye "Acaba, diyordum, İsmet Paşa bütün siyasi rakiplerini yendikten sonra, şimdi de Atatürk'le boy ölçüşmeye mi kalkışıyor?" dedirtmiştir (s.127).

Ancak Atatürk yine kendi bildiğini yapmış, Mustafa Şeref'in azarlanmasını kendisinin azarlanması olarak addeden İsmet Paşa'ya nazire edercesine Mustafa Şeref'i görevinden alıp yerine Celal Bayar'ı atamıştır (s.130). Üstelik gerilim iyice tımanacağa benzemektedir. Hele Maarif Vekilliğine Esat Bey'in görevden alınarak, Reşit Galip'in getirilmesini istediğini ifade eden Atatürk'e karşı İsmet Paşanın cevabı kinayeli oldu. İsmet Paşa çektiği telgrafta "Gece yarısı, gaflet uykusundan uyanırılarak kabinesinde değişiklik yapılmak istendiği haberini alan bir Başvekilin, bu hususta ileri süreceği mütalaadan nasıl bir fikir selameti beklenebilir" (s.132). Şeklindeki bir üslupla hitabı, Paşanın içinde bulunduğu gerginliği yansıtmaktadır.

İsmet Paşanın başvekillikten alınarak istirahat adı altında siyasi hayattan tecrit edilmesinin öncesindeki birkaç olay bunlardan ibarettir. Ancak Paşanın bir suikast sonucu ortadan kaldırılacağı haberi ortalıkta dolaşmaktadır. Atatürk'ün hastalığının ağırlaşması üzerine öleceğinin kesinleşmesi sonrasında, İsmet Paşa'nın Atatürk'ten sonra Cumhurreisi olacağına, neredeyse katiyetle bakılıyordu¹⁹. Bu durumdan rahatsız olanların Paşayı öldürecekleri söyleniyordu. Atatürk'ün hastalığı ağırlaşıkça duygusallaştığı, İnönü'yle görüşmek istediği, ancak Refik Saydam tarafından İnönü'nün Atatürk'ü ziyaret etmesi halinde öldürüleceği ihtarının yapıldığı, bu yüzden İnönü'nün ziyareti iptal ettiği, Atatürk'ün gelmeyen İnönü'yü sorması üzerine kendisine, İnönü'nün öldüğünün söylenmesi üzerine, vasiyetinde İnönü'nün çocuklarının eğitimlerine harcanacak bir meblağı bıraktığı, İnönü'nün ölüm haberinin inandırıcılığının sağlanması için tek nüshalık, İnönü'nün öldüğü haberini içeren bir Ulus gazetesinin basılarak, Atatürk'e gösterildiği anlatılır²⁰.

İnönü'nün Çankaya Köşküne çıkmasının ertesinde, Yakup Kadri gibiler rahat bir nefes almışlardır. Atatürk'ün devrim bayrağını en iyi şekilde taşıyacak halef, selefinin kemiklerini sızlatmayacaktır, diye düşünmektedirler. Ancak bir müddet sonra önce Çankaya eski sıcaklık ve

19 Nitekim bu endişe haksız çıkmadı, tek oy hariç meclis ittifakla İnönü'yü Cumhurreisi seçmiştir. Bu bir oy Yusuf Hikmet Bayur tarafından Celal Bayar'a verilmişti. İnönü geri kalan 322 oyu almıştır. Cemil Koçak, Türkiye'de Millî Şef Dönemi, C.1, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s.141.

20 Samet Ağaoğlu, Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru, İstanbul: Baha Matbaası, 1972, s.151 vd.

muhabetini kaybetti, bir Gayya Kuyusu, Kaf dağı Himalaya haline geldi. İnönü Atatürk'ün hatırası adına ne varsa yavaş yavaş tahrip etmeye başladı. Önce manevi evlatları derecesindeki sevdiklerini uzaklaştırdı. Para ve puldaki Atatürk resimlerini kendi resimleriyle değiştirdi. Devlet dairelerindeki Atatürk resimleriyle, kendininkileri değiştirdi. 15 yıl boyunca Ata'nın naşını Etnografya Müzesinin bir köşesinde tuttu. Eski muhalifleri yeniden baş tacı etti (s.151-152, 157). Bu uygulamaları özellikle gençlik nezdinde yoğun bir tepkiyle karşılandı²¹.

Ancak bunalım dönemlerinde İnönü bile Atatürk'ü arar oldu. Daha ölümünden hemen önce General Mc Arthur ile yaptığı görüşmede savaş rüzgarlarının estiğini, Almanya'nın bu savaşı başlatan, ancak ağır yıkımlardan sonra yenileceğinden, Sovyet Rusya'nın savaştan en karlı ülke olarak çıkacağını söyleyerek²² olağanüstü bir öngörü örneği gösteren Atatürk'ün ölümü sonrası, dedikleri bir meydana gelmeye başladığında İnönü, elini dizine vurup, Yakup Kadri'ye "Ah, Atatürk'ü çok vaktisiz kaybettik" (s.149) diyebiliyordu.

Savaş yıllarında İnönü tarafından takip edilen ikircikli dış politika karşısında, kimi kesimler İngilizci, kimi kesimler ise Almanci²³ idi. Gazeteler de bu çerçevede ayrı telden çalıyorlardı. Gazete kapatmalar bu nedenlerden değil, filan hükümet icraatını veya filan bakanı eleştirdiklerinden kaynaklanıyordu (s.168-169).

Özellikle 1950 sonrası irticanın hortlama dönemi olarak tavsif edilen CHP intelijansiyası, şu hususu bilerek gözden kaçırmaktadır. Çok partili siyasal hayata geçiş öncesi iki parti arasında, kara kuvvete taviz verilmeyeceği yönünde bir centilmenlik anlaşması yapılmış, ancak Celal Bayar'ın Bursa'da irat ettiği bir nutkun, Sebil-ur Reşat mecmuasında çarpıtılarak dinsizlik propagandası yapılmış gibi yayınlanmasının ardından, mecmuanın binlerce nüshasının bizzat CHP tarafından satın alınıp Anadolu'nun dört bir yanına dağıtılması karşısında, Celal Bayar'ın, durumu İnönü'ye şikayet etmesi ve İnönü'nün durumdan haberdar olmadığını söylemesi karşısında ısrarcı olan Bayar'a sonunda dayanama-

21 14 Mayıs 1950 sonrası Bayar'ın ilk işlerinden birisi Atatürk'e şanına yakışır bir anıtmezar yapılmak için tahsis edilen ancak ilgisizlikten harabeye dönen Rasattepe'deki, Anıtkabir inşaatına hız vermektir, bkz. Süleyman Yeşilyurt, Bayar Gerçeği, Ankara: Serajans Yay., 1997, ss.193-196; Nadir Nadi, Perde Aralığından, İstanbul: Çağdaş Yay., 1979, s.243.

22 Falih Rifki Atay, Atatürk Ne İdi?, İstanbul: Bateş Yay., 1998, ss.22-24.

23 Bu yanılığın yoğun bir Alman propagandası eşliğinde sağlandığı hususunda önemli bir çalışma için bkz., Johannes Glasneck, Türkiye'de Faşist Alman Propagandası, (Çeviri: Arif Gelen), Ankara: Onur Yay., ty.

arak, “ne yapalım bizim arkadaşlar senin bir zaafından istifade etmişler” deyişini Yakup Kadri şaşkınlıkla aktarıyor (s.180).

14 Mayıs 1950’de yapılan seçimleri kaybederek iktidardan düşmüş olan CHP ve bir zamanların Milli Şefi, o eski mağrur günleri geride bırakmıştır. Cumhurreisi seçilişinin ardından Yakup Kadri’ye kibirli bir eda ile soğuk davranan İnönü, bu kez Yakup Kadri’yle karşılaştığında, sanki kırk yıldan beri özlemini çektiği bir dostuna kavuşmuş gibi boyuna sarılmıştır. Çok müteessir olan Karaosmanoğlu, ağlamaklı olduğunu ifade ediyor (s.184). İsmet Paşa’nın bu ruh hali artarak devam etmiştir. Yakup Kadri ilerleyen sayfalarda, Paşanın bu duygusallığını “eski dostluk hislerinin uyanışından ziyade, bir çölde tek başına yürüyen bir adamın ansızın bir insana rast gelmekten duyabileceği sevinç taşkınlığı manasına alsam yeri vardır” (s.197) şeklinde yorumluyor. Kendini sık sık Atatürk’le ölçüştürmeye kalkmasının ardında, derin bir Atatürk kompleksi yattığı iddiasını Yakup Kadri ısrarla öne sürüyor (s.198).

DP’nin gücünün zirvesinde olduğu yıllarda, seçim kanununun çoğunluk sistemini elvermesi, CHP’ye iktidar yolunu yada muhtemel bir koalisyon kapısını kapatıyordu. İşte bu esnada HP ile girişilmesi düşünülen seçimlerdeki güç birliği yapma niyeti, her iki partinin genel başkanlarının ne başbakanlık ne de cumhurbaşkanlığını kabul etmemeleri yönünde beliren temayül üzerine bu tasarı İnönü’nün elinin tersi ile itiliyordu (s.223). İnönü’nün 27 Mayıs’a giden vetirede “meşruiyetini yitirmiş bir iktidara karşı milletin direnmesi haklı” şeklindeki sözleri DP’yi iyice tahrik edince, Tahkikat Komisyonu²⁴ denilen ve ihtilalin vadesini kısaltan uygulamanın başlaması kaçınılmaz oldu. Karaosmanoğlu’nun bu noktada 27 Mayıs badiresini de İnönü’ye bağlama gibi bir teville giriştiği görülüyor (s.227). Ancak kati yorumu yine Yakup Kadri yapıyor: Gerek İkinci Meşrutiyet öncesindeki hareketlenmelerde rol almaktan kaçınışı, gerekse Milli Mücadelenin seyrinin müspet bir mecra ya doğru akmasıyla birlikte, hem de, Osmanlı Harbiye Nazırının (ki bu nazır, Mareşal Fevzi Çakmak Paşadır), müsteşarıdır, Ankara’ya mülaki olan İsmet Paşanın ihtilal tertipçiliğine girmesi pek imkan dahilinde değildir (s.227-228).

CHP 1957 seçimlerinde elde ettiği nispi başarının kendisine iktidar yolu açacağı konusunda tereddütler içindedir. İhtilal dahil, her şeyi göze alabilecek, bir takım zevat da hala partinin içindedir. Hele bu tip par-

24 Cengiz Sunay, "Türk Siyasi Hayatının Bunalım Evreleri ve Ordu", Türkiye Günlüğü, Sayı 89, Yaz 2007, ss.103-140.

tililer arasında, elinde bir adres defteri tek tek DP'li hedeflere doğru su-bayları sürüklemeye çalışıp tevkif seremonileri düzenleme ayyuka çık-mıştır (s.243). İsmet Paşa ise 27 Mayıs'ın ne içindeyiz, ne de dışındayız diyerek bir taşla iki kuş birden vurmayı hesap ediyordu. Ne ihtilalcileri ne de DP'ye oy veren geniş kitleyi gücendirmek istemiyordu. Hele 27 Mayıs sonrası kurulan Milli Birlik Komitesi içindeki radikal kanat ola-rak adlandırılan grubun²⁵, hiç de İsmet Paşacı olmadıklarını anladığın-da, kalıcı olmaya çalışan komiteye karşı da tavır koymaktan çekinme-miştir (s.245)

Sonuç Yerine

15 Ekim 1961 seçimleri sonrasında, ihtilalin hemen ardından: “Emir-leriniz bizim için peygamber buyruğudur” diyen, cunta lideri Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı olma sevdası nüksesince, daha önce bu ma-kamı tekrar kendisi için düşünen İnönü, Cumhurbaşkanlığını Cemal Gürsel'e kaptırırken, İsmail Rüştü Aksal için düşündüğü başbakanlık i-le yetinmek zorunda kalmıştır²⁶. İnönü'nün tükenmişliğinin en önemli göstergesini Yakup Kadri şöyle anlatıyor: İzmir'de seçim mitingi ko-nuşması için bulunan İnönü'nün hazır buraya gelmişken, Manisa'ya da uğrayıp bir konuşma yapmasını, CHP Manisa İl Başkanı'na önermesi ü-zerine başkana: “Aman sakın böyle bir şey yapayım demeyin; buradan bir avuç oy toplama şansımız var, sonra ondan da oluruz” (s.259).

İnönü ne kadar uğraşmışsa da bir türlü MBK'ni kendisine bağlaya-mamıştır. Hele düpedüz DP oylarına talip iki partinin seçimlere sokul-masına izin verilmesi bile, düpedüz ordunun kayıtsız, şartsız İsmet Pa-sacı olmadığını göstermektedir. Talat Aydemir tarafından girilen iki a-yaklanma teşebbüsü (22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963) sırasında takın-dığı tutum ise bir demokrasiperverlikten değil, kendisine karşı yapılmış olmasındandır. Eğer iktidarda hasbelkader AP olsaydı, tıpkı 12 Mart'ta yaptığı gibi kılımı bile kıpırdatmayacaktı (s.267-275). Görüşüyle Yakup Kadri Karaosmanoğlu, politikada geçirdiği 45 yılın gelişen olaylarını ortaya koymaktadır. Anılar takip edildiğinde, Yakup Kadri'nin aslında neredeyse kendisinin değil, İnönü'nün siyasi biyografisini yazdığı görü-lecektir. Ancak 1937-1938 ile 1972-1973 yılları dışında İsmet Paşanın her zaman Türk siyasetinin içinde olduğu düşünüldüğünde, Yakup Kad-

25 14'ler ismiyle anılan bu grup, nihayet 13 kasım 1960'da tasfiye edilmiştir, bkz., Yılmaz Öztu-na/ Ayvaz Gökdemir, Türkiye'de Askeri Müdahaleler, İstanbul: Tercüman Yay., 1987, ss.112-113.

26 Cüneyt Arcayürek, Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965, Ankara: Bilgi Yay., 1984, s.202.

ri'nin başka bir içerikte, siyasi anı yazamayacağını söylemek, pek yer-siz olmasa gerek.

Kaynaklar

- Ağaoğlu, Samet, Babamın Arkadaşları, İstanbul: İletişim Yay., 1998.
- Ağaoğlu, Samet, Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru, İstanbul: Baha Matbaası, 1972.
- Ahmad, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), (Çeviri: Ahmet Fethi), İstanbul: Hil Yay., 1994.
- Arcayürek, Cüneyt, Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965, Ankara: Bilgi Yay., 1984.
- Atay, Falih Rifki, Atatürk Ne İdi?, İstanbul: Bateş Yay., 1998.
- Atay, Falih Rifki, Bayrak, İstanbul: Bateş Yay., 1998.
- Atay, Falih Rifki, Çankaya, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık A.Ş.Basımevi, 1969.
- Aydemir, Şevket Süreyya, İnkılap ve Kadro, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
- Aydemir, Talat, Ve Talat Aydemir Konuşuyor, İstanbul: May Yay., 1966.
- Baban, Cihat, Politika Galerisi (Büstler ve Portreler), İstanbul: Remzi Kit., 1970.
- Baydar, Mustafa, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları, İstanbul: Menteş Kitabevi, 1968.
- Birinci, Ali, Tarih Uğrunda (Matbuat Aleminde Birkaç Adım), İstanbul: Dergah Yay., 2001.
- Çölaşan, Emin, İcraatın İçinden, İstanbul: Milliyet Yay., 1986.
- Ertan, Temuçin Faik, Kadrocular ve Kadro Hareketi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1994.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Politikada 45 Yıl, Ankara: Bilgi Yay., 1968.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Zoraki Diplomat, İstanbul: İletişim Yay., 1994.
- Koçak, Cemil, Türkiye'de Millî Şef Dönemi, C.1, İstanbul: İletişim Yay., 1996.
- Koloğlu, Orhan, Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 (Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete), İstanbul: Boyut Yay., 2000.
- Kuran, Ercüment, Türk Çağdaşlaşması (Çileli Bir Yolda İlerleyiş), (Derleyen: Mehmet Erdoğan), İstanbul: Akçağ Yay., 1997.
- Nadir Nadi, Perde Aralığından, İstanbul: Çağdaş Yay., 1979.
- Öztuna, Yılmaz / Gökdemir, Ayvaz. Türkiye'de Askeri Müdahaleler, İstanbul: Tercüman Yay., 1987.
- Cengiz Sunay, "Türk Siyasi Hayatının Bunalım Evreleri ve Ordu", Türkiye Günlüğü, Sayı 89, Yaz 2007, ss.103-140.
- Sunay, Cengiz, "Kemalist Bir Başyapıt; Falih Rifki Atay'ın Çankaya'sı Üzerine", Türkiye Günlüğü, Sayı 86, Güz 2006.
- Türkeş, Mustafa, A Patriotic Leftist Development Strategy Proposal in Turkey in the 1930's: The Case of The Kadro (Cadre), Movement, Int. J. Middle East Stud. 33 (2001).
- Yeşilyurt, Süleyman, Bayar Gerçeği, Ankara: Serajans Yay., 1997.
- Zürcher, Erik Jan, Millî Mücadelede İttihatçılık, (Çeviri: Nüzhet Salihioğlu)İstanbul: Bağlam Yay., 1995.
- Zürcher, Erik Jan, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (Çeviri: Gül Çağalı Güven), İstanbul: Bağlam Yay., 1992.

SELİM DERİNGİL’İN DENGE OYUNU İSİMLİ ÇALIŞMASI EKSENİNDE MİLLİ ŞEF DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI

“Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki dış politikası, görece küçük bir ülkenin diplomatik başarısı sayesinde en kritik zamanlarda dahi dünyanın büyük güçlerine sözünü geçirebildiğinin en canlı kanıtlarındandır. Türkiye, bu dönemde, bir yandan İngiltere ile açık ve seçik bir Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması imzalarken¹, öte yandan Almanya ile de Dostluk ve Saldırmazlık Paktı’na girmiştir” (s.1). “Türk yöneticileri, hiç kuşku yok ki, Osmanlı yöneticilik geleneğinin ürünüydüler, bundan dolayı da Osmanlı diplomasi anlayışının birçok öğesini yeni politikalarına uyarladılar”(s.2). Stratejik konumunun çekiciliği sebebiyle “güçlü dostlar edinmesini mümkün kılan bu etmen, aynı zamanda ‘koruyuculuğa’ soyunanların davet edilmedik ilgisine yol açabilir” (s.3).

---

1 Yapılacak yardım, Milletler Cemiyeti’nin ilkelerine uygun bir tarzda yürütülecektir. Düzenlenen protokol taslağı imza altına alınmış, sadece saldırı değil, Mihver lehine bir politika değişikliğine yol açacak bir darbe de (coup d’etat) yardımı gerektirir koşul sayılacaktır. Protokol taslağında antlaşmanın inhisar edeceği ülkeler listesinde nihai olarak yer alan devletlerin Estonya, Letonya, Finlandiya, Polonya, Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Belçika olacağı kararlaştırılmış, taslak metninin bu kısmının kamuya duyurulmaması yinelenmiştir¹. Ayrıca “Dolaylı saldırı, ifadesi; yukarıda belirtilen devletlerden herhangi birinin bir başka devletten gelen zor tehdidi altında kabul ettiği hareketleri kapsar ya da böyle bir tehdit olmaksızın, o devlete veya antlaşma taraflarından birine karşı saldırı amacıyla söz konusu devletin kuvvetleri ve topraklarının kullanılması dahil ve bunun sonucu o devletin bağımsızlığını yitirmesini veya tarafsızlığını yitirmesini veya tarafsızlığının bozulmasını içerir”, “SSCB Dışişleri Halk Komiseri Tarafından İngiltere ve Fransa’nın SSCB Büyükelçilerine verilen SSCB, İngiltere ve Fransa Arasında Yapılan Antlaşmaya Ek 9 Temmuz 1939 Tarihli Mektup Taslağı, (S.417 / NO.279), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.50.

“İsmet İnönü, Numan Menemencioğlu, Şükrü Saraçoğlu gibi devlet adamları dış politika kararlarında gerçekçiliği her zaman ön plana almaktaydılar. Geçmişteki tecrübeleri onlara Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinde kuşkuculuğa varan bir temkinliliği benimsemeyi öğretmişti” (s.4).“Numan Menemencioğlu’nun Von Papan’e belirttiği gibi: ‘Dış politikamızın amacı, kendi başımıza karar yetkimizin sonuna kadar korunmasıdır. Kesinlikle inanıyorum ki savaşa girersek kendi kendimize karar verme yetkimizi yitiririz ve bundan ülkemizin en küçük bir kazancı olmaz’” (s.5).

“Morgenthau, ‘diplomatik beceri’yi ‘bir devletin gücünü oluşturan etmenlerin arasında en önemlisi’ olarak değerlendirir. Aynı yazar, bu alandaki başarının ülkenin genel pazarlık gücünü, askeri, iktisadi ve diğer alanlardaki güç düzeyinin çok üzerine çıkarabileceğini savunur. Küçük bir devlet, diplomasi becerisi sayesinde büyük devletlerle eşit şartlarda boy ölçüştürülebilir. Savaş yıllarında İnönü ve Menemencioğlu, izledikleri politikayla bunun canlı bir örneğini sergilediler” (s.6).

Kurtuluş Savaşı yıllarında çok iyi bir biçimde devam eden Türk-Sovyet ilişkileri², İkinci Dünya Savaşı “içinde ise giderek gerginleşti ve 1945 Mart ve Haziran’ında verilen Sovyet notalarıyla Türkiye’den toprak talep edilmesine kadar vardı. Bu son konu Türkiye’nin tarih yazınında henüz açıklığa kavuşmuş değildir. Örneğin Yalçın Küçük³ toprak talebi konusunun Ankara’da ‘uydurulduğu’na kadar varan iddialar öne sürmüştür” (s.7).

Savaş süresince basın üzerindeki hükümet denetimi daha bir sıkılaştırmıştır örneğin “Ulus gazetesinde ertesi gün çıkacak olan başyazı İstanbul gazetelerinin Ankara muhabirlerine bir gün önce veriliyor ve aynı yazının bu gazetelerde çıkması isteniyordu... Ankara’da gazete çıkarmak CHP’nin tekeli altında idi. Ankara’da Ulus gazetesinden başka bir gazetenin çıkmasına izin verilmiyordu...” (s.8). İç basında “En yakından izlenen gazeteler ve yazarların başında Ulus ve Falih Rıfkı Atay geliyordu. Ulus’un hükümet çevrelerine yakınlığı İngilizlerce biliniyordu. Seçkin köşe yazarı Ahmet Şükrü Esmer, Ulus’un dış politika yazarıydı ve İngiltere’de dış politika uzmanı olarak büyük saygınlığı vardı. Cumhuriyet genellikle Almanya’ya yakın olarak görülüyordu. Ama Na-

2 Konu hakkında kaleme alınmış en güncel eser olması bakımından bkz., Stefanos Yerasimos, Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923), İstanbul: Boyut Yay., 2000.

3 Yalçın Küçük, Türkiye Üzerine Tezler-2, İstanbul: Tekin Yay., 1987, ss.258-520.

dir Nadi anılarında kendisinin ve Yunus Nadi'nin yalnızca daha kesin bir tarafsızlık yanlısı olduklarını söyler⁴. Cumhuriyet'in ve Tasvir-i Efkar'ın kadrosunda İngilizlerin Alman yanlısı olarak gördükleri yazarları vardı"⁵ (s.9).

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye (1939-1945)

"İngiltere için Türkiye hayati bir önem taşıyor, bunu her fırsatta söylüyorlardı. 8 Haziran 1941 tarihli telgrafında İngiltere'nin Ankara büyükelçisi: 'Türkiye Alman yanlısı olsaydı bizim halimiz ne olurdu?' diye açıkça sormaktadır" (s.12). İkinci Dünya Savaşı'nda Türk dış politikasının aktörlerinden en önde gelen İnönü, artık asker İnönü değildir, 16 yıllık devlet adamlığı tecrübesiyle, başarılı bir kriz yöneticiliği yapmıştır. Oysa "Lozan'da, 'İnönü'nün iktisadi ve mali konulardaki bilgi eksikliği onu çok zorlamıştır. Asker kökenli lider kadro otoriter ve katı devlet görüşlerini ekonomiye uyguladıkları için başarılı olamadılar" (s.15).

Nitekim; Lozan Antlaşması politik alanda başarılı bir antlaşma olarak değerlendirilse bile ekonomik alanda aynı şey söylenemez. Türkiye; "örneğin, 1923'ten 1929'a kadar gümrük vergilerini 1916 düzeyinde tutmak zorundaydı. Yabancılar verilen imtiyazların büyük bir bölümü yürürlükte kalacak ve ancak 15 sene zarfında devletleştirilebilecekti. En son demiryolu imtiyazı Fransızlardan 1947 gibi geç bir tarihte devralınacaktı" (s.16). "Amerikalı Chester şirketinin⁶ geniş demiryolu, petrol ve maden imtiyazlarından çekilmesinden sonra başvuran Fransızlara aynı imtiyaz verilmedi. Amerikan sermayesi Türkiye'deki lider kadroya göre 'emperyalizmle lekelenmemiş' olarak görülüyor ve teşvik edilmek isteniyordu. Ama Amerikan sermayesi çekimserliğini sürdürdü" (s.17).

"Ekonomik kalkınmayı kısa vadede olumsuz yönde etkileyen bir baş-

---

4 Nadi'nin Cumhuriyet'i dış politika üzerine yazdığı birkaç yazı nedeniyle kapatılmıştır, bkz., Nadir Nadi, Perde Aralığından, İstanbul: Çağdaş Yay., 1979, s.137.

5 Televizyonun olmadığı, radyonun ise henüz çok sınırlı bir kapsama alanıyla hizmet verdiği yıllarda, gazeteler Türk kamuoyunun yegane yönlendiricileri sayılabilir, Türk basınının bu yönüyle ilgili olarak şu çalışmalara bkz., Nilgün Gürkan, Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950), İstanbul: İletişim Yay., 1998; Abdülhamit Avcı, Serbest Cumhuriyet Fırkası (Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü), İstanbul: Kitabevi Yay., 1998; Orhan Koloğlu, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Basın, İstanbul: İletişim Yay., 1992.

6 Chester Projesiyle ilgili olarak daha ayrıntılı açıklamalar için bkz., Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, Ankara: İmge Kit., 1993, ss.44-48.

ka olay ise Yunanistan'la gerçekleştirilen nüfus mübadelesiydi. 1920'lerde, 1.400.000 kadar Rum Türkiye'yi terk etti. Bu insanların ticaret ve zanaat kollarındaki uzmanlıkları ve girişimci gelenekleri, böylece yitirilmiş oldu" (s.18)⁷. Ulaşım olanakları çok kısıtlıydı. Örneğin: "İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğu yıl (1938) ulaşım güçlükleri İstanbul'da Çin pirincinin Samsun pirincinden daha ucuza satılmasına neden oluyordu" (s.20).

"Politik ve ekonomik nüfuzun Almanya'nın dış ilişkilerinde birbirlerini nasıl tamamladıkları Alman Dışişleri'nin 'Türk-Alman Ekonomik İlişkileri' başlıklı genelgesinden kolayca anlaşılır. Bu belgede 'clearing' ve kredi anlaşmalarının hızlandırılmasının gerekçesi şöyle verilmektedir: 'Türkiye'yi Almanya'ya ekonomik alanda daha sıkı bağlamak ve böylece bu ülkedeki politik saygınlığımızı arttırmak'" (s.22)⁸.

Bu yıllarda Türkiye'nin Alman pazarından çekilmesi tam bir ekonomik felaket olurdu. Birkaç kalemden oluşan Türk ihraç malları, dünya piyasasındaki muadilleriyle kıyaslandığında oldukça kalitesizdi ve bu malların satılabildiği yegane ülke Almanya'ydı. Almanya'ya satılan tarımsal ve madeni hammaddeler karşılığında Almanya'dan işlenmiş maddelerin satın alınması sağlanıyor, Türkiye bu nedenle ekonomik anlamda tam anlamıyla Almanya'ya bağımlı duruma düşüyordu (s.22-23).

Gayet stratejik bir maden olan krom satışının bir sorun haline gelmesi üzerine İngiltere'yle imzalanan ittifak antlaşması gereği Almanya'ya harp sanayi için gerekli olan bu madeni ihraç etmemek kararı alındı. Bu kararın arkasında Almanya'nın Sovyetlerle saldırmazlık anlaşması yapmış olmasının yarattığı tedirginlik yatıyordu. Ancak burada başka bir mesele ortaya çıktı. Türkiye'nin kromunu kim satın alacaktı? 26 Ekim 1939'da İngiltere yılda 200.000 ton Türk kromu ithal etmeye razı oldu. Ancak 30 Ekim'de Türk tarafı taleplerini arttırdı. İngilizler durumdan memnun olmadılar ve Türkiye'nin bir müttefikin yapması gerekenleri yapmak suretiyle Almanya'ya krom satmaması gerektiğini savundular. Bu evrede Numan Menemencioğlu'nun müzakereci kimliğinin takdir edilmesi gerekiyor. Menemencioğlu; pazarlıkta çok çetin çıkmıştı. Esas olanın Türkiye'nin çıkarları olduğunu, krom ihracından elde edilen dövize Türkiye'nin bu kritik dönemde her zamankinden da-

7 Ülkenin laik devlet modeline doğru yol alma kararlılığına rağmen, mübadelede din unsuru temel ayırım olarak kabul edilmiştir, bkz., Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" (Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları 1919-1938), İstanbul: İletişim Yay., 2001, s.132 vd.

8 Almanların geleneksel nüfuz bölgesi mücadelesinde Türkiye'yi kendi yörelerine sokma teşebbüsü uzun bir tarihsellik içkindir. Bu konu hakkında hala en iyi eser olma özelliğini koruması bakımından bkz., İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul: İletişim Yay., 1998.

ha çok ihtiyacı olduğunu ısrarla savunuyordu (s.26-27)°.

“1 Mayıs 1944’de İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın Güney Avrupa Masası görevlisi G.L. Clutton, Türkiye’de enflasyonun ve giderek artan fiyatların Türkiye’yi Almanya’ya yakınlıştıracağından korktuğunu belirtiyordu: ‘İthalatının arttırmak ve durumunu düzeltmek için Türkiye Almanya ile ekonomik ilişkilerini eski düzeyine çıkarabilir. Bütün Avrupa’nın üretimini elinde tutan Almanya Türkiye’de genel tüketim mallarına artan talebi karşılayacak durumdadır. Gerçekten de olaylar böyle gelişmiş, ihracat pazarları ve mamul madde ihtiyacını karşılamak için Türkiye Almanya’ya dayanmıştır. Yükselen Alman egemenliği İngiltere’ye bu alanda hareket olanağı tanımamıştır” (s.28).

1930’lu yılların ortalarında, “Avrupa standartlarına göre Türk ordusu halen çok ilkel. 1937’de yıllık raporunu Londra’ya yollayan İngiliz büyükelçisi raporunu şu sözlerle noktalamıştı: ‘Silahlanma politikası sürüyor ama tamamlanmaktan çok uzak...’” (s.31). Ordu Avrupa ordularıyla kıyaslandığında, yarı motorize bir durumdaydı. Hala büyük bir oranda çekim hayvanlarına bağımlıydı¹⁰. 22 tımenden oluşan ordunun donanımı çok yetersizdi. Temel endişenin İtalya’nın Ege ve Akdeniz’den yapması muhtemel saldırı oluşu nedeniyle bu bölgelerdeki kıyı ve sınırlarda tertibat alınıp, tatbikat yapılıyordu¹¹. Silah teçhizatı bakı-

9 Almanya’ya yapılan krom ihracının yarattığı bunalım hakkındaki ayrıntılar en iyi şu eserde anlatılır; Johannes Glasneck, Türkiye’de Faşist Alman Propagandası, Ankara: Onur Yay., ty., ss.177-194.

10 27 Mayısçıların hemen tamamı, anılarına savaş yıllarındaki motorize kuvvet eksiklikleri ve yetersizliklerle başlarlar. Sadece bir örnek olması açısından bkz., Dündar Seyhan, Gölgedeki Adam, İstanbul: Uycan Yay., 1966. Diğer 27 Mayısçıların anılarının bir dökümü için bkz., Cengiz Sunay, “Türk Siyasal Hayatının Bunalım Evreleri ve Ordu”, Türkiye Günlüğü, Sayı 89, Yaz 2007 (Baskıda).

11 Menemencioğlu’nun açıklamalarının aktarıldığı belgede ise şu hususlar belirtilmektedir: İtalyan tehlikesi karşısında Türkiye ve İngiltere birlikte hareket edecekleridir. Saldırı olasılığı karşısında ilk saldıran tarafın İtalya olduğuna bakılmaksızın, bu iki devletin girişecekleri müdahalede de ortak hareket tarzı geçerlidir. Ancak bir Alman saldırısının Türkiye’ye doğrudan bir tehdit yaratması durumunda, Türkiye Almanya’ya karşı hareket edecektir. Türkiye’ye göre benzer bir antlaşmanın İngiltere ve SSCB arasında da yapılması gereklidir. Antlaşma içeriği iki devletin ihtiyarındadır. Muhtemel bir Türk-Sovyet Antlaşmasının kapsamı, Boğazlar, Karadeniz ve Balkanlarda karşılıklı yükümlülükleri içermelidir. Değir taraftan Türkiye’ye yapılacak ekonomik yardımın Almanya’ya satılmayacak malların İngiltere tarafından satın alınması biçiminde olacağı gibi, doğrudan parasal yardım da olmalıdır. Askeri yardım ise en hayati olanıdır. “İngiltere, Türkiye’nin bütün bu hususlardaki somut taleplerini taahhüt edene değin karşılıklı yardım antlaşması imzalanamaz. Bu nedenle İngiltere’yle ilkede antlaşma yapıldıktan sonra, Türkiye’ye neyi ne miktarlarda verebileceğini belirlemek için özel bir komisyon kurulması gerekmektedir. Menemencioğlu’nun ifadesiyle, Türkiye ‘paranın önüne konmasını’ talep edecektir”, “SSCB Dışişleri Halk Komiser Vekili’nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği’ne Çekilen 30 Nisan 1939 Tarihli Telgraf”, (S.298 / NO.195), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, ss.35-36.

mından standardizasyon eksikliği had safhadaydı. Özellikle piyade ve topçu birliklerindeki standardizasyon eksikliği göze çarpıyordu. 1938 yılı itibarıyla Türk Silahlı Kuvvetleri; 20.000 subay, 174.000 askerin bulunduğu 11 ordu grubu, 23 tümen, 1 zırhlı tugay, 3 süvari tugayı ve 7 sınır garnizonundan oluşuyordu. Silahların büyük bir çoğunluğu ise Birinci Dünya Savaşındaki silah teknolojisinin ürünleriydiler. En basitinden, bırakın ağır silahları 1940 yılı Şubat ayı itibarıyla tam 150.000 piyade tüfeği ihtiyacı söz konusuydu. 1937’de hava kuvvetlerinin durumu içler acısıydı 137 savaş uçağının ancak yarısı modern sayılabilecek durumdaydı. Bu yıl içinde hava kuvvetlerine takviye edilen uçaklar: 40’ı Polonya’dan, 20’si ABD’den Martini uçağı, 10’u Almanya’dan Heinkel uçağı, 2’si İngiltere’den Bristol bombardıman uçağı olmak üzere toplam 72 adettir. Ayrıca 300 yeni pilot yetiştirilmiştir. Bu pilotların en iyileri bile Avrupa standartlarıyla kıyaslandığında vasat kabul edilebilecek bir yetişmişliğe sahiptir (s.32-33)¹².

İngilizlerin en büyük endişesinin, muhtemel bir Mihver saldırısı karşısında kolayca mağlup olabilecek bir konumda oluşudur¹³. İngiliz bü-

12 Savaş yıllarındaki hava güçlerinin ne boyutta olduğunu göstermesi bakımından şu alıntıya dikkat çekilmesi gerekiyor: “Hava Kuvvetleri Kurmaylarımız 4.500 savaş uçağından oluşan ön saflardaki Alman gücünün şu anda yaklaşık 1.780 tanesinin Rus cephesinde bulunduğunu, geri kalanının ise Almanya’da ve Batı ve Akdeniz cephelerinde bize karşı tutulduğunu tahmin ediyorlar. Yine bunun yanında, 1.385 uçaktan oluşan ön saflardaki İtalyan Hava Kuvvetleri vardır ki, bu gücün büyük bir kısmı bize çevrilmiştir”, “Başbakan Bay Winston Churchill’den Mareşal Stalin’e Gönderilen 11 Mart 1943 Tarihli Kişisel ve Çok Gizli Mesaj”, (S.99 / NO.123), Stalin, Roosevelt ve Churchill’in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.97.

13 Öte yandan İngilizler savaş rüzgarları esmeye başladığında, durumun vahametinden henüz pek haberi değildiler. Nitekim, Chamberlain, Alman yayılmasına karşı hala iyimserdir. Bu yayılmanın Almanya ile SSCB arasında vuku bulacak bir çatışmanın zeminini oluşturacağını düşünen Chamberlain, Hitler ve Mussolini ile görüşmeler yoluyla uzlaşılacağı beklentisini kaybetmemiştir. “Beaverbrook’a göre Başbakan Güneydoğu Avrupa ve Türkiye’deki Alman yayılmasına herhangi bir direnmeyi düşünmemektedir. Aksine, ‘Orta Avrupa’nın yaratılmasının Hitler’i SSCB ile düşmanlığa iteceğini düşünmektedir. Dahası Chamberlain belki Tanganika (ki İngiltere için çok büyük stratejik önem taşımaktaydı) ve Güney Batı Afrika (ondan ayrılmayı reddeden Güney Afrika birliği’nin mandası altında) haricinde Almanya’ya eski sömürgelerini vermeye de hazırdır”, “SSCB’nin İngiltere Büyükelçisi’nin SSCB Dışişleri Halk Komiserliği’ne Çekilen 19 Ekim 1938 Tarihli Telgraftan Bölümler”, (S.67 / NO.14), S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı, İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.9; Diğer taraftan SSCB’nin İngiltere Büyükelçisi’ne göre: “İngiliz Hükümeti Romanya’ya güvenceler verilmesini çıkmaza sokacak ya da en azından mümkün olduğu kadar geciktirecek makul bir bahane aramaktadır. Böylelikle Hitler’e Macaristan ve Romanya içinden geçip SSCB sınırına kadar uzanan serbest bir koridor bırakmaktadır”, “SSCB’nin İngiltere Büyükelçisi’nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği’ne Çekilen 9 Nisan 1939 Tarihli Telgraf”, (S.253 / NO.152), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.22.

yükelçisi 23 Şubat 1938 tarihli telgrafında, dışişleri bakanlığı genel sekreteri Cadogan'a Türk Silahlı Kuvvetlerinin güçlendirilmesinin Balkanlardan İran ve Afganistan'a kadar barışın ve hukuk kurallarının emniyet altına alınması demek olduğunu yazıyordu (s.35). Gerek Almanya'nın gerekse müttefik devletlerin başını çeken İngiltere'nin kendi saflarına çekmeye çalıştığı Türkiye içi yapılan tüm asker yardımlara rağmen "açıkta kalan tek yol, bütün zekasını ve imkanlarını kullanarak, işi duygusallık meselesine dökmeden kendi kabuğu içinde vaziyet almaktan ve savaş dışında kalabilmenin çarelerini aramaktan ibaretti" (s.37).

"Savaş yıllarında dış politikada karar yetkisine sahip kadroların içinde yer aldıkları iktidar yapısına bakıldığında iki ana özellik göze çarpar: Bu dönemin iktidar yapısı otoriterdir ve merkezîyettir. Piramidin tabanını Türkiye Büyük Millet Meclisi, ortası CHP'nin Meclis Grubu ve Kabine, en üst kademesini ise İsmet İnönü oluşturmaktaydı" (s.38)¹⁴.

"1942 seçim yasasına göre Büyük Millet Meclisi aday adayları CHP'nin Umumi Reislik Divanı tarafından seçiliyordu. Bu CHP'yi meclis üyeliği üzerinde son derece etkin bir konuma getiriyordu. Meclis üyelerinin neredeyse tümü var olan tek partinin süzgecinden geçiyordu. Bu doğal olarak büyük çoğunluğun CHP üyelerinden oluşması demekti. CHP'ye kabul edilmek için de bir adayın ahlaki durumunun iyi olması, 'Millî Mücadele'ye aleyhtar bir vaziyet almamış ve bu gibi tazilere dahil olmamış' olması ve 'siyasi seciyeleri itibarıyla menfi bir ruh taşımamış' olması gerekiyordu" (s.40)¹⁵.

Batılı devletlere olan kültürel yakınlık bakımından tablo ise şöyledir; meclisteki asker kökenli mebusların ve halihazırda asker olanların yarısı Almanca biliyordu. Deniz kuvvetlerinin subay kadrosunun çoğu İngilizler tarafından eğitildiklerinden İngilizce biliyorlardı. Haksız bir

14 Ayrıntılar için bkz., Osman Akandere, Milli Şef Dönemi (Çok-Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945), İstanbul: İz Yay., 1998, s.79 vd.

15 İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından, ülke siyaseti, TCF ve SCF tecrübelerinin yarattığı düş kırıklığının bir anlamda telafisi olarak gösterilmek istenen Müstakil Grup denemesine sahne oldu. 29 Mayıs 1939'da yapılan CHP 5. Kurultayında yapılan bir tüzük değişikliğiyle, parti müfettişlikleri ve kurultayın seçtiği 21 milletvekilinden oluşturulan bu grubun milletvekili sayısı, 8 Haziran 1943'teki 6. kurultayda 35'e çıkarıldı. Müstakil Grup uygulamasına 10 Mayıs 1946 tarihli 2. Olağanüstü CHP Kurultayında son verildi. Ali Rıza Tarhan'ın başkanvekilliğinde yürütülen grup faaliyetlerinin en inandırıcılıktan yoksun yönü; grubun, muhalefet edeceği parti başkanının başkanlığında olmasıydı. Yani grubun başkanı da tıpkı CHP'nin olduğu gibi İnönü'yüdü. Nitekim, Ali Fuat Başgil bu hususta "Ali Rıza Tarhan tarafından oluşturulan bu grup kendilerine herkesi güldürmekten başka bir şeye yaramadı", Ali Fuat Başgil, 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri-Görüş Yaşadıkları, İstanbul: Yağmur Yay., 2006, s.41.

biçimde Alman yanlısı olarak takdim edilen Numan Menemencioğlu ise aksine Fransız kültürüne aşına, Fransızca bilen biriydi (s.42).

İnönü Cumhurbaşkanı olduktan ülkenin politik ortamındaki nispi liberal hava büsbütün ortadan kalkmıştır. 1930'ların başından beri giderek daha başarılı bulunan Alman ve İtalyan rejimlerinin iktibas söz konusudur. Bu iktibas apaçık bir taklit olmaktan öte bir esinlenme biçiminde tezahür etmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte meclisin zaten kısıtlı olan onaylama yetkisi daha da kısılmış, bu yetki CHP Parti Grubu'na geçmiştir. Parti Grubu bir anlamda meclis içinde meclis konumundadır. Meclis görüşmelerinin halka açık olmasına rağmen, grup kapalı kapılar ardında toplanıyor, gruba doğrudan hakim olan İnönü, yegane inisiyatif sahibi olarak beliriyordu. İnönü'yü Cumhurbaşkanlığına seçen güç de aslında parti grubundaki oylamadır. Gruptaki oylamada 323 oyun, 322'sini alan İnönü, formalite kabilinden meclise getirilen adaylığı neticesinde, bu kez 348 oyun tamamını alarak devlet başkanı oluyordu. Oysa aslında Atatürk'ün ardından ciddi olarak Cumhurbaşkanlığı için düşünülen şahıs Fethi Okyar'dı. Fethi Bey'in kendisini aday olarak görmemesi İsmet Paşa'nın tek aday haline gelmesi sonucunu yaratmıştır (s.42-43)¹⁶.

İnönü ile Atatürk arasında birçok benzemezlikler söz konusudur. Bir kere Atatürk kinci değildir. Çevresindeki insanlara karşı müşfik ve samimidir¹⁷. İnönü ise tam tersi hiç kimseyle çok yakın ilişki içine girmezdi. Bir kere birini sahtekar yada budala diye damgaladıktan sonra artık o şahısla bütün ilişkisini keser, göz açtırmazdı. Cumhurbaşkanı oluşunun ertesinde, hükümeti kurmakla yine başvekillikteki halefi Celal Bayar'ı görevlendirmiş, ancak iki istisna ile kabine aynen korunmuştur. Bunlar; Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ile Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'tır. Her ikisi de İnönü'ye karşı olmakla bilinen simalardır. İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasına engel olmaya çalışmışlardır. Diğer taraftan 1937'de Nyon Konferansı'nda Aras, kendisine yollanan talimatı aşan hareketlerde bulunmuş, Kaya ise; Doğu Anadolu'da yetkisini aşan davranışlarda bulunuyor, yargısız idamlara hükmediyor, yolsuzluklara karıştığı iddia ediliyordu. “(İnönü) istediği gibi bakan ve başbakanları ta-

16 Bu bir oy Yusuf Hikmet Bayur tarafından Celal Bayar'a verilmişti. İnönü geri kalan 322 oyu almıştır. Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, C.1, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s.141; Mehmed Kemal, Celal Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi, İstanbul: ABeCe Yay., 1980, s.74.

17 Özellikle Atatürk'ü özel hayatının hemen her boyutuyla gözlemlemiş olması itibarıyla Atatürk'ün şahsi özellikleri hakkında dikkate değer bir eser olması açısından bkz., Cemal Granda, Atatürk'ün Uşağı İdim, İstanbul: Hürriyet Yay., 1973.

yin edip işten uzaklaştırarak çevresine kendi doğrultusunda hareket edecek ve sözünden çıkmayacak adamları topladı. Yönetimin en küçük ayrıntısına kadar müdahalelerde bulundu... Seçiminden en az İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar İnönü, eylemde bir diktatördü" (s.45)¹⁸.

"Aynı zamanda CHP'nin tüzüğü yeniden düzenlenerek İnönü daimi genel başkan konumuna getirilmiştir. Atatürk'ün iktidarı sırasında İnönü, parti başkanlığıyla Cumhurbaşkanlığını birleştiren 'zirve makamının' sağ kolu ve danışmanı olmuştur. Fakat kendi yönetimi sırasında İnönü kimsenin kendisine o denli yaklaşmasına meydan vermemiştir. Frey'in deyişiyle 'İnönü'nün İnönü'sü yoktu'" (s.46).

Savaş müddetince bir müttefik cephe, bir mihver cephesi tarafından sıkıştırılan İnönü'nün ince hesapları kusursuzdur. İnönü "sürekli zaman kazanma çabası içindedir; 'Hülâsa bu savaş yıllarında İnönü, sade yıllara, aylara, haftalara göre değil, hele bir akşamı bulalım, hele bir sabah olsun, gibi adeta olayları saati saatine değerlendiren bir dikkatle zaman kazanmak için didinip duruyordu" (s.47). İnönü'nün müzakere taktiği şöyleydi; Önce istenilenin imkansız olduğunu belirtir, sonra tartışmaya başlar, sürekli zaman kazanmaya yönelik mazeretler öne sürer, ancak bir türlü yakasını kurtaramayacağını anlayınca, en az zararlı ödünleri verir (s.47).

Türk devlet bürokrasisi geleneğinde, şahısların kişisel doğrultularıyla içkin bir politik yöneliş olduğu konusunda belirgin görüşler vardır. Bunlardan bir örnek olmak üzere, Menemencioğlu'nun görevden alınmasıdır. 1943 yılı Aralık ayı itibarıyla, savaşın seyrine göre İngiltere'yle yakınlaşmak ihtiyacını hisseden İnönü, Menemencioğlu'nu bakanlık görevinden azledebilmiştir (s.49). Azil sebebi; Menemencioğlu'nun dış politikasının İngiltere'yi yitirme sonucunu yaratmaya başlamasıyla ilintilidir (s.56). Oysa Menemencioğlu, gerek yerli gerekse yabancı elçilik mensupları nezdinde mükemmel bir dış politika uzmanı olarak büyük bir saygınlığa sahipti. İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden'e göre Menemencioğlu kesin bir Alman taraftarıdır (s.50). Oysa Menemencioğlu

18 İnönü ile Atatürk arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi üzerine, Atatürk; İnönü'yü görevden alır. Uzun bir süre görüşmeyen bu iki devlet adamı arasındaki küskünlük, Atatürk'ün ölüm döşeginde İsmet Paşa'yı görmek istemesiyle yeni bir boyut kazanmıştı. Samet Ağaoğlu'nun ifadesiyle; İnönü görüşmek için hazırlıklara başladığında, Refik Saydam, "Paşam, gitme, sana kıyacaklar. Gidersen treninin tekerlekleri altına yatacağım" diyerek İnönü'nün Atatürk ile görüşmesini engellemiştir. Atatürk'e İsmet Paşanın gelmeyişi onun öldüğü söylenerek açıklanmış, hatta tek sayılık bir Ulus gazetesini basılarak İnönü'nün ölüm haberi Atatürk'e gösterilmiştir. Atatürk'ün vasiyetinde yer alan İnönü'nün çocuklarıyla ilgili kısım bu nedenle kaleme alınmıştır. Samet Ağaoğlu, Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru, İstanbul: Baha Matbaası, 1972, s.151 vd.

kesin bir tarafsızlık siyaseti gütmeye amacındaydı. Onun bu siyasetinin Almancılıkla eşdeğerlenmesi aslında müttefikler cephesinden gelen zorlamalar karşısında, bunalımı atlatabilmek ve tarafsızlık durumunu sürdürebilmek için hemen Almanya'ya yanaşıp, müttefiklerin "Aman! Türkiye Almanya'nın yörüngesine giriyor" endişesine düşüp, tekrar mutedilleşmelerini sağlayabilmek içindir. Savaşın kimin lehine sonuçlanacağına henüz belli olmadığı dönemlerde, böylesi bir denge siyaseti, rasyonel ve anlaşılabilir. "Menemencioğlu Anthony Eden'e de Franz Von Papen'e de aynı şeyi söyledi: "Bu savaşın iki taraftan birinin tamamen ezilmesiyle sonuçlanmasını istemiyoruz, Türkiye'nin çıkarları müzakerelerle sağlanacak bir barış doğrultusundadır". Türkiye'nin çıkarlarının korunmasının gerektiği yerde Almanya ile diyalog kurduğu için bu değerli ve başarılı devlet adamını 'Nazi yanlısı' olarak damgalamak çok hatalıdır" (s.51).

Müttefikler ne kadar Türkiye'yi savaşa sokmaya çalışıyorlarsa, Almanlar açısından Türkiye'nin tarafsızlığı Sovyet Rusya önünde önemli set olarak durması nedeniyle kazanç addediliyordu¹⁹. Almancılıkla suçlanan Menemencioğlu'nun tavrı ilginçtir. Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a Türk ve Alman dış politikalarının amaç ve kapsam bakımından çok farklı olduğunu, 1914 tecrübesini hatırlatarak anlatıyor, Alman politikasıyla, Türkiye'nin mütevazı politikası arasında hiçbir benzerlik olmadığını vurguluyordu (s.53-54). SSCB tarafından, Filistin'deki savaşta kullanılmak üzere gönderilmesi düşünülen üç Polonya tümeninin önemli bir etkisinin de Türkiye'nin kuşku duyduğu güney sınırlarındaki, müttefik yığınağının artması nedeniyle bir sempatiye dönüşeceği belirtilir²⁰. Bu arada, Alman ilerleyişi karşısında kimi zaman İran, Irak, Türkiye, Suriye, Suudi Arabistan ve Mısır'da ortaya çıkan Alman sempatisinin ortadan kaldırılması yönünde girişimlerde bulunulur. Buna göre muhtemel bir Alman zaferinin bu ülkeler üzerinde yaratacağı felaketin boyutlarının ortaya konulması bakımından Bay Wendell Wilkie'nin, bu ülke hükümetlerine gönderildiği bilgisi Franklin Roosevelt tarafın-

19 Sovyetler için de Türkiye'nin tarafsızlığı önemliydi. "Eğer SSCB'ne bir saldırı girişimi olursa, Türkiye onun yanında saldırganın yolunu tıkayacak ve onu sınırlarından bırakmayacaktı. İnönü bunu açıkça bildirdi. Ve sözlerinin Sovyet Hükümeti'nin dikkatine sunulmasını istedi", SSCB Dışişleri Halk Komiser Vekili'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 24 Kasım 19384 Tarihli Telgraf", (S.88 / NO.28), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.11.

20 "W. Churchill'den J. V. Stalin'e Gönderilen 18 Temmuz 1942 Tarihli Mesaj", (S.52 / NO.56), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.74.

21 "F. Roosevelt'den J. V. Stalin'e Gönderilen 9 Ağustos 1942 Tarihli Mesaj", (S.32 / NO.36), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.76.

dan Stalin'e bildirilir²¹.

Bir iddiaya göre İnönü'nün İttihat ve Terakki'ye girmesine tavassut eden Fethi Okyar, daha sonraki dönemlerde, onun dış politika mevzuunda gerçekten akıl danıştığı tek kişidir (s.58). Türkler konusunda Batıda hakim olan olumsuz imaj, sadece Avrupa ile sınırlı değildi. O pek liberal Amerikan basını gözünde Türkler 'her zaman uygarlığın burnunda kötü bir koku ve bir parazit olmuşlardır...Bütün uygar dünyanın hissiyatı İstanbul'un Türk'ün elinde bırakılmasına karşıdır... Onun uygarlaşmaya ne isteği, ne kabiliyeti vardır, ona hiçbir şekilde müsamaha edilmesin" (s.62) şeklinde neşriyatta bulunuyorlardı²².

İsmet Paşa aynı oyalama taktiğine Lozan'dan talimlidir. Sürekli zaman kazanma çabaları, konuşmaları detaylar seviyesine çekerek yavaşlatma, maiyetindeki danışman ve uzmanlarla istişarede bulunmak için zaman isteme vs. Lozan'da Lord Curzon'u, bu taktiklerle yıldırın İnönü, bu kez Kahire görüşmelerinde aynı taktiği Eden ve Churchill'e uyguluyordu. İnönü, bazı konularda çok ısrarcı davranmıştır. Bunlardan ikisi yargı erkinin ulusallığı ile kapitülasyonlar konusundadır. Müzakerelerde çoğu kez hasım cenah görüşmelerin bu kertede kesilmesinin sorumluluğunun İsmet Paşa'ya ait olduğunu tehditkar bir ifadeyle söyleyebilmişler (s.67)²³.

Türkiye 1930'lu yıllarda önemli bir açmazla karşı karşıyaydı. Bir taraftan Sovyet Rusya ile iyi komşuluk ilişkilerini sürdürme kararlılığındayken, diğer taraftan Doğu Akdeniz'de kendisine karşı önemli bir tehdit oluşturan İtalya'ya karşı, bölgede güçlü bir deniz gücüne sahip olan İngiltere'yle ittifak arayışı içine girmek zorundaydı. Türk-İngiliz ilişkilerinin bu mecrada gelişmesi Sovyet Rusya'yı Türkiye'den uzaklaştırma-

22 Batıda Türklere ilişkin olarak beslenen menfi hissiyatı, İtalyan Edebiyatı özelinde inceleyen şu çalışma bir fikir verebilir kanısındayız; Ümit Gürol, İtalyan Edebiyatında Türkler (Başlangıçtan 1982'ye), Ankara: İmge Kit., 1987: Toynebee gibi bir tarihçi bile Birinci Dünya Savaşında anti-Türk propagandanın sözcüsü olabilmıştır, bkz., Hikmet Özdemir/Kemal Çiçek/Ömer Turan/Ramazan Çalık/Yusuf Halaçoğlu, Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara: TTK Yay., 2005, ss.65-72.

23 Lozan'ın bir zafer değil hezimet olduğu ana fikirle yazılmış, ilginç bir polemik olması itibarıyla şu esere bkz., Kadir Mısıroğlu, Lozan (Zafer mi, Hezimet mi ?), İstanbul: Sebil Yay., 1971.

24 Aynı endişe Fransa için de söz konusuydu. SSCB Dışişleri Halk Komiseri, Fransa'daki Sovyet Büyükelçisine, tıpkı Halifax gibi Bonnet'in de zaman zaman kendisiyle temas kurmalarının samimi bir diyalog arayışı içinde olmalarından değil, muhalefete karşı, SSCB ile sürekli temas ve danışma içinde oldukları görünümünü verme gayretinden kaynaklandığını belirtmektedir. Bu iki devletin bir taraftan gerek Polonya, gerekse Romanya karşısında SSCB'nin savunma yükümlülüklerine girmesine gayret etmeye çalıştıklarını belirten Dışişleri Komiseri, SSCB'nin tek taraflı yükümlülüklerine girmesi gerektiğini ifadeyle, İngiltere'nin Polonya'ya kayıtsız şartsız yardım taahhüdüne girmesinin

bilirdi. Ancak bu risk göze alınmaya değerdı (s.69). Savaş yaklaşırken Türkiye'nin tehdit algılamasının yönü İtalya'ya doğruydı²⁴. İngilizlerin bu yakınlaşmaya karşı tavırları, Sovyet Rusya ile süren iyi ilişkilerden pek hoşnut olunmadığı yönündeydi. Türkler muhtemel İngiliz ittifakı karşısında Sovyetlerin gücendirilmemesi görüşündeyken, o tarihlerde İngiltere bu hassasiyeti pek önemser gözüküyordu. İlginçtir ki bu kanaatte olan İngiltere, üç yıl sonra Sovyet Hava Kuvvetlerinin kullanımı için Türkiye'den bu devlete üs verilmesini isteyecekti (s.70-73).

Batı hudutlarının emniyeti için Balkan ülkeleriyle pakt imzalamış olan Türkiye'nin²⁵, İngiltere'ye yaklaşma siyaseti karşısında, Balkan Pak-tı müttefikleri olan diğer ülkeler bu durumdan tedirginlik duyuyorlardı. Bu gelişmenin Almanya'yı kıskırtmasından korkuyorlardı (s.75). Bu sırada ilginç bir gelişme oldu. Almanya, İngiltere ve Fransa'nın savaşa girmesine yol açacak olan Polonya saldırısını başlattı²⁶. Alman-Sovyet Saldırmazlık Antlaşması yapıldı. Polonya Sovyetlerle paylaşıldı. Almanların Sovyet tarafını muvakkaten de olsa teskin etmelerinin ardından, İtalya'yla birlikte, Türkiye'yi Batıdan koparma çabalarını yoğunlaştırdığı gözlenmeye başlandı (s.80-81).

Bu çabalar karşısında bunalan Türkiye'nin Alman rotasına girmesi

---

gerisinde, Polonya'nın SSCB karşısındaki mevkiini güçlendirdiğini bu durumun da düşmanca olduğunu belirtir. Diğer taraftan Türk kaynaklı bir habere göre İtalya'nın Fransa'dan Suriye'deki manda yönetimini kendisine bırakmasını istediği, bu talebin Fransa tarafından reddedildiği haberinin gerçeklik derecesini öğrenmenin ilginç olacağını belirtir. "SSCB Dışişleri Halk Komiseri'nin Fransa'daki Sovyet Büyükelçisi'ne Gönderdiği 11 Nisan 1939 tarihli Mektuptan Bir Bölüm", (S.257 / NO.157), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, ss.23-25.

25 "Dışişleri Bakanı Gafencu Pazar akşamı bana kendiliğinden Markovic* ve kendisinin Balkan Konferansı'nda şu kararları aldıklarını söyledi; 1-Küçük Antant artık varlığını sürdürmüyordu, 2-Balkan Antantı hiçbir şekilde Almanya'ya yönelmiş bir araç olmamalıydı. Tersine Balkan Antantı Almanya'nın Drang nach dem Osten (Almanya'nın geleneksel "Doğu'ya doğru" yayılma siyaseti)'inin sömürge sorunlarını çözümsüz bırakacak ölçüde güçlenecek doğal bir olgu olduğunu kavramalıdır. Balkanlılar ise bu itimi özellikle iktisadi alanda Almanya'yla sıkı işbirliğine giderek karşılama-lıdır. Romen Hükümeti'nin görüşü buydu ve Markovic (Yugoslav Dışişleri Bakanı), Metaxas (Yunan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı) ve Saraçoğlu da buna katılmaktaydı. Bir Karadeniz Pak-tı oluşturulması yolundaki Rus önerisinden hiç söz edilmemiş ve ne Romanya ne Türkiye böylesi bir Pak-tı tartışmaya niyetli görünmemiştir", "Almanya'nın Romanya Elçisi'nden Alman Dışişleri Bakanı'na 27 Şubat 1939 Tarihli Telgraf" (S.175 / NO.88), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.13.

26 Almanya'nın yakın komşularına karşı güttüğü saldırgan siyaset için gerekçe arayışı, Çekoslovakya örneğinde görüldüğü somut bir temele dayanıyordu. "Berlin'in her an ortaya getirebileceği sorun-lardan biri de, Berlin'in resmi açıklamasına göre halen Almanya'nın himayesinde addedilen ve gerçekte devlet için devlet oluşturan Çekoslovakya'daki Almanların durumudur", "SSCB'nin Almanya'daki Büyükelçiliği'nin 1938'de Almanya'daki Siyasal Durum Hakkındaki 11 Mart 1939 Tarihli Kısa Ra-porundan Bölümler", İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.15.

riskine karşı İngiltere, Türkiye'nin her türlü talep ve görüşünün dikkate alınması gerektiği yönünde siyaset geliştirmeye başladı. Amaç bu aşamada Türkiye'nin barış cephesinde tutulmasıydı (s.83). İngiliz Kabinetinin "görüşüne göre Türkiye ile ittifakın gerçekleştirilmesi ne denli önemli bir diplomatik zaferse, gerçekleştirilmemesi de o denli büyük bir diplomatik yenilgi olacaktır. İlginçtir ki bu aşamada dahi İngiltere, Türkiye'nin Sovyetler Birliği baskısı karşısında o ülkeyle ve Almanya'yla bir işbirliğine gideceğinden korkmaktadır" (s.89). Saraçoğlu'nun Moskova temasları bu çerçevede önemlidir. Sovyetlerin savaşın seyri içinde meydana gelebilecek Alman saldırısı konusunda yardım önerisi, örtülü bir sızma olarak algılandı. Saraçoğlu, Türkiye'nin hiçbir zaman yeni bir Hünkar İskelesi Antlaşması'na meydan vermeyeceğini de sözlerine ekledi (s.93).

Basın da kendi içinde saflara ayrılmıştır. Falih Rıfkı, Ulus'ta Almanlar ile Sovyetler arasında akdedilen adem-i tecavüz anlaşmasının, sulh cephesini zayıflattığını, Almanların mütecavizkar siyasetini teşvik ettiğini belirtiyordu. Diğer taraftan basında İtalya konusundaki tedirginlik dile getiriliyordu. Buna göre İtalya fırsat kollamaktadır. Almanya'nın Balkanlara sarkmasından sonra harekete geçecektir²⁷. İtalya'nın bir yarımada devleti oluşu, müttefiklerce abluka altına alınmasını kolaylaştıracak bu durum da İtalya açısından dezavantaj teşkil etmekte, olası bir İtalyan saldırısı karşısında kalacak Türkiye'yi rahatlatacaktır²⁸. Alman ilerleyişinin geçici olduğu konusunda da yazılar yayınlanmaktadır. Küçük ülkeler üzerindeki bu yayılmaya direnecek güçteki İngiltere, Fransa ve Kıtanın dışındaki ABD'nin devreye henüz tam olarak girmedikleri, savaşı belirleyecek olanın bu ülkelerin inisiyatifi ele almalarına bağlı olduğu ifade edilmektedir (s.96-97).

Türk-İngiliz İttifak Antlaşmasının yarattığı iyimserlik bu yıl içinde etkisini gösterdi. CHP'nin ağır toplarından "Faik Ahmet Barutçu, İnönü'nün antlaşmayı algılayışını şöyle anlatır: 'Bir savaş durumunda İngilizlerle birlikte olmak, onlar savaşa girerlerse olabildiğince savaş dışı kalmaya çalışmak... Türkiye şimdi yalnız değildir, durumu sigortalanmıştır

27 Gerek Almanya'nın, gerekse İtalya'nın Akdeniz ve Balkan Yarımadasındaki statükoyu değiştirme girişimleri karşısında, bu girişimin sıcak bir çatışmaya dönüşmesi halinde İngiltere'nin Yunanistan ve Romanya'ya tüm gücüyle destek vereceği bildirilmektedir. "İngiliz Hükümeti'nin Yunanistan ve Romanya'ya Verilen Güvenceler Hakkındaki 13 Nisan 1939 Tarihli Bildirisi", (S.264 / NO.160), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.26.

28 Savaş yıllarında, İtalya'nın Güneybatı Anadolu'daki emelleri; Türk milliyetçi entelijyansı tarafından reaksiyonist ve militarist bir yankı buldu, bkz., Günay Göksoy Özdoğan, Turan'dan Bozkurt'a-Tek Parti Döneminde Türklük (193-1946), İstanbul: İletişim Yay., 2001, s.128 vd.

ve dünyanın en sağlam sigorta şirketine... 14 Mart 1940'da Alman Büyükelçisi Von Papan, İnönü'ye bir Türk-Alman antlaşma önerisi götürdü²⁹. Bu tasarıya göre Türkiye tarafsızlığını Müttefiklere karşı 'silah zoruyla dahi' koruyacaktı. Foreign Office'in görüşüne göre Almanlar, Türkiye'nin kendisi savaşın dışında kalsa bile Müttefiklere Trakya, Boğazlar ve Kafkasya'da birtakım kolaylıklar sağlamasından çekiniyorlardı" (s.100).

Von Papan ise Türkiye'ye ilişkin raporları Hitler'e göndermeye devam ediyordu. Von Papan; Türkiye ile Sovyetler arasındaki ilişkilerin belirsizlik içinde tutulmasında Almanya için fayda olduğunu, bu belirsizliğin Sovyetler ve İngiltere arasında, Türkiye'nin bir bağlantı oluşturmasını engelleyeceğini belirtiyordu (s.104). Fransa cephesinin çöküşünün ardından, İngiliz ordusunun Dunkirk'ten geri çekilmesi, TBMM içinde heyecanlı bir hava yarattı. Elazığ mebusu Fazıl Ahmet ve Manisa mebusu Hikmet Bayur gibi simalar, Türkiye'nin derhal müttefikler safında savaşa girmesini, bu doğrultuda halkın hazırlanması görüşünü ortaya attılar (s.107)³⁰.

Bu arada müttefikler kanadında bir endişe su yüzüne çıkmaktadır. Akdeniz'deki filonun kaybedilmesi halinde, Türkiye gibi gücünün yanına sokulmayı adet edinmiş bir ülkenin önce manevi olarak kaybı, ardından Almanya ile bir ittifak imza etmiş bir Türkiye ile karşılaşabilecekleri korkusu hakim olmaya başlamıştır (s.112). 11 Haziran 1940'ta İtalya'nın Müttefiklere karşı savaş ilan etmesi, daha önce İngiltere'yle imzalanmış antlaşma hükümleri uyarınca, Türkiye'yi Müttefikler safında fiilen savaşa girme yükümlülüğü getiriyordu. Ama Türk tarafı bu karar işlerlik kazandırmama çabasına girişti. "Türkiye üçlü antlaşmanın 2. protokolünü kullanarak savaşa girmedi. Bu protokol Türkiye'ye Sovyetlerle savaşa yol açabilecek hiçbir eyleme katılmama hakkını veriyordu. Türk tarafı Sovyetlerle temas halinde olduklarını ve Sovyetlerin Türkiye'nin savaşa katılmasını kesinlikle istemediklerini İngiltere'ye bildirdi. İngiliz ve Fransızlar defalarca bunun bir 'bahane' olduğunu söylediler ve Türkiye'yi en şiddetli biçimde kınadılar" (s.114). Ancak baskılarını yoğunlaştıramadılar. Çünkü en çok korktukları, ürkmüş Türkiye'nin Alman saflarına katılmasıydı. Öte yandan Saraçoğlu-Molotof görüşmesinde Türkiye'nin İtalya'ya karşı seferberlik ilan edeceğinin Saraçoğlu tarafından

29 İngiltere ve SSCB Türkiye'yi kendi saflarına almaya gayret ederken. Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Franz Von Papan'ın görevi: Mihver ve karşıt kamptaki devletler arasındaki Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamaktır. "SSCB Dışişleri Halk Komiser Vekili'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 3 Mayıs 1939 Tarihli Telgraf", (S.306 / NO.198), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.37.

30 Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, C.2, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s.158 vd.

bildirilmesi üzerine, Molotof'un "Ne isterseniz yapınız" sözlerinin, biz-zat Saraçoğlu tarafından çarpıtılarak, "Türkiye hangi ülke tarafından yok edilmek istediğini seçebilir" biçimine, maksatlı olarak dönüştürüldüğü, bu saptırmanın Türk tarafınca savaşa girmeme gerekçesini Rus tehdidine bağlayarak, güçlendirme amacına dayandığı İngilizlerce iddia edilmiştir. İnönü ise müthiş bir öngöründe bulunarak 14 Haziran 1940'ta Büyükelçi Hugessen'e şu sırada Sovyetleri kışkırtmanın gereksiz olduğunu çünkü er geç Sovyetlerin Müttefikler safında yer alacağını söylemiştir (s.115).

Diğer taraftan Türk basınından Necmettin Sadak 17 Haziran'da Akşam'daki yazısında, Türkiye'nin savaş dışı kalmakla, yangının Doğu Akdeniz ve Yakınoğu'ya sıçramasını engellediğini ileri sürmektedir. Bu argüman zaman içinde İngilizlerce de benimsenecekti. Saraçoğlu 6 Eylül 1940'ta İngiliz büyükelçisine, bu aşamada İngiltere'nin de Türkiye'yi ziyan etmek istemeyeceğini ifade ediyordu. Savaşın bu bölgelere sirayet etmemesi İngiltere'nin işini kolaylaştırmaktadır görüşü işlenmeye çalışılıyordu (s.119).

Türkiye'nin askeri açıdan sıkıntılı müttefiklerce de biliniyor, taraf-sızlığını sürdürmesine bu nedenle göz yumuluyordu. Yunanistan'ın İtalyan saldırısına 28 Ekim 1940'ta uğraması üzerine, Foreign Office'den hem Atina hem de İstanbul Büyükelçiliklerine çekilen telgrafta, Yunanistan'ın savunulması için Türkiye'nin seferber edilmesi yönünde çalışılması talimatı veriliyor, üçlü antlaşma çerçevesi dahilinde önerilecek bu görevin Türkiye'nin milli gururunu okşayacağı ifade ediliyordu. Türkiye'nin bu öneriyi kabul etmemesi üzerine Atina Büyükelçisi Palairret'in cevabı sertti. Büyükelçi; Türk politikasını "korkak" ve "kaypak" bulduğunu sözlerine ekliyordu. Türkiye bu vetirede atak bir hamle yaptı. İtalyan saldırısına uğrayan Yunanistan'a herhangi bir Bulgar saldırısı olduğu takdirde Bulgaristan'a savaş açacağını adı geçen ülkeye nota vererek bildirdi. Aynı vaadi Yunanistan'a da yaptı. Ancak Yunan elçisinin cevabı, buna gerek olmadığı, Türkiye'nin Bulgaristan'a karşı Trakya'yı tutmasının yeterli olduğu yönündedir.(s.119-127).

İngiltere Türkiye'yi her sıkıştırtışında, Türklerin yeni taleplerle çıktığını, bu taleplerin elden geldiğince karşılanmasının bir sonuç yaratmadığını, üstelik bundan hep İngiltere'nin zararlı çıktığını belirten 22 Kasım'daki Savaş Kabinesi toplantısında, Dışişleri Bakanı Halifax³¹, İngil-

31 Savaş öncesinde, İngiliz Dışişleri Sekreteri Halifax'a göre İngiltere, Fransa, Polonya ve SSCB'nin Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki devletlerin toprak bütünlüğü ve bağımsızlıklarının korunmasından yana oldukları yönünde ortak bir açıklama yapmalıydılar. Sonrasında, Türkiye, Romanya, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya ve diğer barıştan yana olduklarını ifade eden devletler bu açıklamayı imzalamaya çağırılmıydı. Sonrasında bu devletlerle birlikte yukarıda adı geçen diğer dev-

tere'nin Türkiye'ye yönelik askeri yardım yapacak güçte artık olmadığını belirtiyordu. İtalyanların Yunan orduları tarafından durdurulmalarının ardından devreye giren Almanya'nın Yunanistan'ı istila etmesi savaşın Türk sınırına dayanması demektir. İtalyan saldırısının ardından savaşa gireceği umulan Türkiye'nin tarafsızlığını sürdürmesi, İngiltere için başlangıçta rahatsız ediciymiş gibi görünse de bir müddet sonra İngiliz cephesinden ehven-i şer addedilmiştir (s.127-130).

Almanya'nın enfiltrasyon yoluyla Bulgaristan'a sızıp Yunanistan'a saldırı pozisyonu içine girmesi üzerine, böyle bir durumun hasıl olması halinde Türkiye'nin Müttefikler safında savaşa girip girmeyeceğinin sorulması üzerine 19 Ocak 1941'de İngiliz Büyükelçisi Hugessen'e Saraçoğlu'nun yanıtı evet olmuştur. Bu cevabı İngiliz hükümetine aktaran elçinin raporu üzerine Churchill, İnönü'ye 29 Ocak'ta bir mektup yazar ve derhal Türkiye'nin İngiliz Hava Kuvvetlerine mensup üç avcı ve yedi bombardıman filosuna havaalanı tesislerini sağlamasını önerir. Bu durumun Türkiye'nin Almanya'yı kışkırtması anlamına geleceğini belirten İnönü "Ben Enver Paşa değilim, beni savaşa sürükleyemezler" (s.134-135), demiştir³². Üstelik Türkiye 17 Şubat'ta Bulgaristan'la karşılıklı Saldırmazlık Paktı imzalamıştır.

Müttefiklerin sürekli bir Alman saldırısı karşısında olduğu kışkırtmasıyla Türkiye'yi tedirginliğe sevk ettiğinin farkında olan Alman tarafı da böyle bir şeyin olmadığı yönünde Türkiye'ye güvence verme ihtiyacını duydu. 1941 baharının son günlerinde Alman Büyükelçisi Franz Von Papen bir Türk-Alman Antlaşması için müzakerelere başlanmasını önerdi ve Türkiye bunun kabul etti. 18 Haziran 1941'de bu antlaşma imzalandı (s.141-144). İngilizlerin bu antlaşma karşısında tavrı bir anlık panik şeklinde oldu. Ancak Türkiye'ye karşı herhangi bir atağa girişmediler. Endişelerinin kaynağında Türkiye'nin Mihver saflarına kayması tehlikesi vardı.

Bu esnada 22 Haziran 1941'de Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırdı. Bu saldırı Türkiye tarafından sevinçle karşılandı³³. "Von Papen 22

letlerin katılacağı bir konferans düzenlenmeliydi, "SSCB'nin İngiltere Büyükelçisi'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 19 Mart 1939 Tarihli Telgraf", (S.204 / NO.111), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.18.

32 Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'nın, Enver Paşa tarafından Türkiye'nin nasıl harbe sokulduğu ve diğer gelişmeler ayrıntılarıyla anlatılmaktadır, bkz., Said Halim Paşa, Buhranlarımız ve Son Eserleri, (Yay.Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: İz Yay. 1991.

33 Buna rağmen; Sovyetlerin, Türkiye'yi kendi yanına çekme gayretleri sürmektedir. Molotov, Türkiye'deki Sovyet Maslahatgüzârına çektiği telgrafta aynen şunları bildirmektedir: "Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde biçimlenen yeni duruma bağlı olarak Türkiye ve SSCB temsilcileri arasında karşılıklı danışmalarda bulunmak ve saldırıya karşı mümkün savunma tedbirlerini belirlemek uygun o-

Haziran'da Berlin'e 'Türkiye'nin bayram etmekte olduğu haberini vermiştir. 29 Haziran tarihli Cumhuriyet'te 'Yeni Bir Haçlı Seferi' başlıklı bir yazı çıkmış ve Sovyetlere karşı birçok milletten askerin çarpışmakta olduğu vurgulanarak bunun 'Bolşevikliğe karşı haçlı seferi' olduğu görüşü dile getirilmiştir. Falih Rıfkı Atay Ulus'ta yayınlanan başmakalesinde Sovyetlerin bu saldırıya 'Alman emniyeti aleyhinde tedbirler almak' suretiyle kendilerinin neden olduğunu söylemiştir: 'Führer bu tehditten milletini kurtarmak zaruretini duymuştur'" (s.146-147).

Alman saldırısı karşısında İngiltere'nin Sovyetlere Almanlara karşı savaşta tam destek sözü vererek iyice yakınlaşması Türkiye'de tedirginlik yarattı. "Churchill'in 22 Haziran'da verdiği bir demeçte Çarlık Rusya'sının Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekleştiremediği bazı emellerden söz etmesi bu kuşkuya ancak katkıda bulunabilirdi. Türk hükümeti çevrelerince bu sözler İngiltere ile Sovyetlerin Türkiye zararına birtakım gizli antlaşmalara girebilecekleri şeklinde yorumlandı. Türk tarafı Çarlık Rusya'sının Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki başlıca toprak talebinin Boğazlar olduğunu İngiltere'ye hatırlattı...26 Haziran'da Hugessen, Türk hükümet yetkililerinin ve özellikle Saraçoğlu'nun 'çok alıngan bir zihniyet içinde' olduklarını bildirdi. 5 Temmuz'da ise elçi, Londra'ya oldukça telaşlı bir telgraf çekerek: 'Bir an evvel ve hiç gecikmeden başbakanın Rusya ile ilgili demecinin yarattığı kuşkuyu gidermek için bir şeyler söylemeliyiz...' diyordu" (s.147-148).

Almanya'nın Irak ve Suriye'yi de işgal palanları içine girmesi üzerine İngiltere iyice sıkışmaya başladı. Böle bir durumun vaki olması halinde Türkiye'nin etrafının iyice Alman tesiriyle sarılmasının mutlak anlamda Türkiye'nin Almanya saflarına dahil olacağı öngörüsü içine giren İngiltere, üstelik bu durumun Mısır'ın da elden çıkması sonucu yaratacağını hesap ediyordu. Böylesi bir durumun Türkiye'de üstlenecek Alman kuvvetleriyle birlikte savaşın kaybı sonucunu yaratacağını gören İngilizlerin endişesi had safhadaydı. Türkiye'yi endişelendiren bir gelişme ise İran'ın İngiliz ve Sovyetler tarafından işgal edilmesiydi. Her büyük savaşta işgale uğramak İran'ın kaderiydi sanki. Nitekim kaçınılmaz kader yine tecelli etti. 1941 Ağustos'unda İran, Şah Rıza Pehlevi'nin

---

lacaktır. Eğer Türk Hükümeti de böyle bir hareketi uygun buluyorsa, temsilcilerin toplantı yer ve zamanları üzerine anlaşılabilir. Biz kendi açımızdan Tiflis veya Batum'u öneririz. Meseleyi ertelemek yerine mümkün derecede hızlı bir biçimde sürdürmek arzu edilmektedir. Bir cevap bekliyoruz", "SSCB Halk Komiserleri Konseyi Başkanı'ndan Türkiye'deki Sovyet Maslahatgüzarı'na Çekilen 15 Nisan 1939 Tarihli Telgraf", (S.269 / NO.166), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.27.

Nazi yanlısı eğilimleri gerekçe gösterilerek³⁴, kuzeyden Sovyet, güneyden ise İngiliz işgaline uğradı. Şah Rıza Han tahtından, oğlu Muhammed Rıza lehine feragat ederek ülkeyi terk etti. Savaş sonrası işgal kalkmıştı ama, hem Türkiye hem de İran Sovyet tehdidine maruz kaldılar. Uzun süreli bir tarafsızlığın, tıpkı İran'da olduğu gibi Müttefik cepheyi usandırarak ani bir işgale yol açacağı endişesi hasıl oldu. Türkiye'nin bu tedirginliğini gidermek için böylesi bir durumun asla olmayacağı yönünde Müttefiklerce Türkiye'ye güvence üstüne güvence verilmeye başlandı. Artık müttefikler açısından temel sorun Türkiye'yi savaşa kendi saflarında sokmaktan ziyade, mevcut pozisyonunu koruması yönündeydi.

Müttefiklerin Türkiye'yle temasın sağlandığı önemli bir geçit olan Doğu Akdeniz'in kontrol altında tutulması yönündeki gayretleri söz konusudur. Bu gayretin semeresi; hem Afrika'da süren savaşın, hem de güney kıyısından Almanya tarafından kuşatılmış bir Türkiye'nin, Mihver saflarına kaymasının engellenmesi şeklinde tecelli edecektir³⁵. Churchill, Stalin'e Türkiye'nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün garanti edildiği bir antlaşma yapılmasını önerir. Bu antlaşmaya Başkan Roosevelt'in de katılmak istediğini bildirir. Böylece bu içerikteki bir antlaşmanın, ABD, SSCB ve İngiltere'nin katılımıyla Türkiye'ye bildirilmesi kararlaştırılır. 10 Ağustos 1941'de antlaşmanın muhteviyatı büyükelçiler kanalıyla Türkiye'ye iletilir. Bu sarada Türkiye'ye askeri mühimmat sevkiyatı İngiltere tarafından sürdürülmektedir. Bu sevkiyat içinde iki yüz tanklık bir bölüm de bulunmaktadır. Türkiye'nin müttefikler safında savaşa dahil edilmesi Churchill'in ağızını sulandırmaktadır. Savaşa girmiş bir Türkiye'nin Karadeniz yoluyla SSCB ile diğer müttefik devletler arasındaki sevkiyatın kolaylaşmasına³⁶, Kafkaslardaki ana petrol ikmal mahallinin daha bir muhkem savunmasına ve Mihver için hayati önem taşıyan Romanya'nın Karpatlardaki petrol sahasının, Türkiye'deki üslerden havalanacak uçaklarla tahribine büyük katkılarda bulunacağı belirtilmektedir³⁷. Stalin de 1943 baharına kadar Türkiye'nin

34 Tayfun Atay, "İran İslam Devrimi'nin Arka Planı", Birikim, Sayı 96, Nisan 1997, s.34.

35 "Başbakan Bay Churchill'den Başkan Stalin'e 13 Kasım 1942 Tarihli Kişisel ve Gizli Mesaj", (S.75 / NO.85), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.78.

36 "Bay Churchill ve Başkan Roosevelt'den Mareşal Stalin'e Gönderilen 23 Ocak 1944 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.186 / ND.230), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.110.

37 "Başbakan Bay Churchill'den Başkan Stalin'e Gönderilen 24 Kasım 1942 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (SZ.78 / NO.88), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, ss.79-80.

mutlaka müttefikler safında savaşa sokulması görüşündedir³⁸. Türkiye'nin bu baskılar karşısında, askeri yetersizliklerini ileri sürerek çekinmeli bir tutum takınması karşısında, bu konuların görüşüleceği bir buluşma ayarlanması gündeme gelir. İsmet İnönü bu buluşmayı memnuniyetle karşılayarak, bu buluşmanın yapılmasını ve çıkan neticenin kamuya ilanını önerir³⁹.

Bu arada ABD'nin Türkiye'ye karşı tutumunu gösteren önemli bir gelişme yaşandı. Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paketi'nin imzalanması kıyasıya eleştirilmektedir. 23 Ağustos 1941 tarihli Colliers dergisi şu görüşe yer vermişti: "Yarın Türkiye herkesin nabzına göre şerbet vermekten yargılanacak olsa, daha açıkçası İngiltere'den fazla Alman yanlısı olmakla suçlanacak olsa, iddia makamı davayı kolayca kazanacaktır" (s.157).

Bu evredeki diğer önemli bir sorun da Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği krom meselesiydi. "Krom üstün vasıflı çelik ve yüksek dirençli zırh üretiminde vazgeçilmez bir hammaddeydi. Almanya ve İngiltere Türk kromunu kendisi için elde etmek istediği kadar hasmının elde etmesine engel olmak istiyordu" (s.157). Türkiye İngiltere'nin ısrarı üzerine krom satışını uzun bir dönem için İngiltere'ye hasretmek istedi. Ancak İngilizler iki yıllık bir kontrata razı oldular. Bu tutum aslında Türkiye'nin elini güçlendirdi ve bu değerli maden için rekabete giren Almanya ve İngiltere karşısında kromun değerinin yükselmesine neden oldu. Türkiye krom satışının karşılığı için askeri malzeme talebiyle görüşmelere çıktı. Bu arada Almanlar devreye girerek Menemencioğlu'nun ısrarı ile ağır top satışı karşılığında Türk kromunun ithali imkanını elde ettiler. Ancak "Akde vefa ilkesini de gözden ırak tutmayan Türk tarafı, sevkıyatın ancak 1943'ten sonra başlayabileceğini, zira o tarihe kadar krom ihracatının tümünün İngilizlere söz verildiğini belirtmişti. Almanya ile imzalanan Dostluk Antlaşması'ndan İngiltere nasıl haberdar edilirse bu konuda da aynı politika izlendi. Yasallığa her aşamada büyük önem verilmekteydi (s.157-158).

Almanya'nın Sovyetler karşısındaki ilerleyişleri karşısında, yüzyılın başında uyanan Pan Türkist eğilimlerin yerli taraftarları arasında, bir-

38 "Başkan Stalin'den Başbakan Bay Churchill'e Gönderilen 27 Kasım 1942 Tarihli Kişisel ve Gizli Mesaj", (S.80 / NO.89), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.82.

39 "Başbakan Bay Churchill'den Başkan Stalin'e Gönderilen 27 Ocak 1943 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.88 / NO.105), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.84.

denbire bir zamanların düşü olarak görülen büyük Turan ülkesinin imkan dahiline girebileceği doğrultusunda bir hissiyat belirdi. Bu çevreler neşrettikleri dergilerde ve bu derginin geniş okuyucu kitlesi nezdinde faaliyet gösteriyorlardı. Üstelik bu temayülde olanlar sadece siviller değildi⁴⁰. “Sovyetlere Alman saldırısından yedi hafta sonra, 14 Temmuz 1941’de Berlin’e yolladığı bir raporda Von Papan, Harp Okulu komutanını General Ali Fuat Erden’in kendisine Kafkasya’da Türk halklarının yaşadığı yörelerde bir dizi Türk tampon devletlerinin kurulmasından yana olduğunu söylediğini yazıyordu. Büyükelçi bu düşüncenin İngilizlerce de bilindiğini ekliyordu. Gerçekten de Mayıs ve Haziran aylarında İngiltere’de bazı çevrelerde Türkiye’ye karşı duyulan güvensizlik Türkiye’den her şeyin beklenebileceği noktasına varmıştı” (s.161). Türkçü-Turancı eğilimlerin önde gelen kalemşörleri ise şu isimlerden oluşuyordu: Hüseyin Nihal Atsız, Nejdet Sançar, Hasan Ferit Cansever, Reha Oğuz Türkkan, Emir Erkilet ve Zeki Velidi Togan⁴¹.

Savaş süresince Türkiye’yi saflarına dahil etmeye çalışan iki cenahtan Türkiye’ye ilginç teklifler geliyordu. Bunlardan en ilginçi Stalin’den geleniydi. Buna göre Yunanistan’a ait bir kısım topraklar, muhtemelen Batı Trakya, Türkiye’ye vaat ediliyordu. İnönü bunu, Sovyetlerden gelebilecek muhtemel toprak taleplerinin öncüsü olarak görmüş ve Türkiye’nin kimsenin toprağında gözü olmadığını belirterek kesin bir dille reddetmiştir (s.166).

Savaşın seyrinde en önemli gelişme; Japonya’nın o tarihe kadar savaş dışında olmakla birlikte Müttefiklere elinden gelen her yardımı yapan ABD’nin, Pasifik Okyanusu’ndaki Pearl Harbour’daki deniz üssüne yaptığı ani saldırı neticesinde fiilen savaşa girmesidir. 1941 yılının sonunda meydana gelen bu gelişme sonucu ABD’nin savaşa girmesi Müttefik cepheye olağanüstü bir katkı sağladı. Savaşın sonucunu etkileyen en önemli gelişme de buydu.

Sovyet topraklarındaki Alman ilerleyişinin yavaşlaması, özellikle

40 Mehmet Ali Ağaoğulları, “Aşırı Milliyetçi Sağ”, İrvin Cemil Schick/E. Ahmet Tonak (Derleyenler), Geçiş Sürecinde Türkiye, İstanbul: Belge Yay., 1992, ss.189-236.

41 Aralarında bu isimlerin de bulunduğu milliyetçi önderler, 1944 Mayıs’ında tutuklanacaklardır. Savaşın müttefikler lehine gelişmeye başlaması, Almanca olarak da nitelenen bu şahısların sindirilmesi lüzumunu ortaya koyacak, ancak bu şahıslar hakkında verilen mahkumiyet kararları, Türk-Sovyet gerginliğinin doruk noktasına çıkması üzerine beliren anti-komünist dalganın etkisiyle, Askeri Yargıtay tarafından bozulacaktır. Olayın muhataplarından biri olarak merhum MHP Genel Başkanı Türkeş’in anlatımı için bkz., Alparslan Türkeş, 1944 Milliyetçilik Olayı, İstanbul: Kutluğ Yay., 1975.

Stalingrad'daki Sovyet direnişinin sağladığı moral motivasyon, müttefiklerin Sovyet kuvvetlerine sağladıkları askeri destekle birleştiğinde bu kez savaşın müttefikler lehine sonuçlanmasından sonra, Türkiye nezdinde, Sovyet tehlikesinin baş göstereceği endişesi hasıl olmaya başladı. “4 Ocak 1942 tarihli bir İngiliz İstihbarat Örgütü raporunda Alman saldırısının hızını yitirdiği görüşünün hakim olduğu söyleniyordu: ‘Bir yandan Almanya’nın zayıflatılarak başka yönlere saldırı olanağının kısıtlanması olumlu karşılanırken, öte yandan savaş sonrası Sovyetler Birliği’nin çok daha güçlü olarak meydana çıkması endişe yaratıyordu” (s.169). Türkiye’nin arzusu; savaşın ne Almanlar ne de Sovyetlerce kazanılmasıydı. Türkiye’nin isteği son Alman askerinin son Rus cesedinin üstüne düşmesinden ibaretti. Türk devlet adamları İngilizlere Almanya’nın 1942 baharında Türkiye’ye saldırmasını beklediklerini birkaç kez söylediler (s.169).

Türkiye’ye savaş süresince hem İngiltere’den hem de Almanya’dan silah yardımı almıştır. Ancak Almanya’dan alınan silahlar daha önemli miktardadır ve bu silah alımlarına rağmen Türkiye etkin bir tarafsızlık içindedir. Türkiye’nin endişelerine tercüman olması bakımından ABD’nin dönemin Ankara Büyükelçisi Steinhard’ın sözleri dikkat çekicidir. “Amerikan Elçisi, Türkiye’nin genelde bir Müttefik zaferinden yana olduğunu, ama ‘Sovyetlerin Boğazlar politikasına karşı kuşku duyduğunu’ söylüyordu”⁴² (s.171). Hitler’in yargısına göre; geleneksel Rus, dolayısıyla Sovyet tehdidi karşısında, Türkiye Almanya’nın karşısında yer alamazdı ve savaşın sonuna kadar tarafsızlığını korurdu. Ancak Nazi Dışişleri Bakanı Ribbentrop daha kötümserdi. O Türkiye’nin Almanya’ya karşı kötü düşünceler beslediğini ama bunu akıllı bir biçimde Doğulu ikiyüzlülüğünü kullanarak gizlediğini düşünüyordu (s.172)⁴³.

42 Bu kuşkular savaş öncesi cari değildi. Nitekim henüz 1939’da, SSCB Dışişleri Halk Komiseri, İngiltere’nin SSCB Büyükelçisi’ne: “İngiltere, Fransa ve SSCB’nin özel bir karşılıklı yardım anlaşması için Türkiye’yle birleşik görüşmelere girmesinin gerekliliğinin kabul edilmesini” öneriyordu. “SSCB Dışişleri Halk Komiseri’nin İngiltere’ne ve Fransa’nın SSCB Büyükelçisi’ne Sunduğu 17 Nisan 1939 Tarihli Öneri”, (S.273 / NO.171), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.31.

43 Savaş daha başlamadan önce, SSCB Dışişleri Halk Komiseri Litvinov ise İngiltere’nin SSCB Büyükelçisi Seeds ile yaptığı görüşmede: “Türkiye’yle bir anlaşmaya son derece istekliyiz. Onu önerdiğimiz genel anlaşmanın tarafları arasında dahil etmiyoruz, çünkü Türkiye, Romanya hariç herhangi bir komşumuza ne yardım edebilecek durumdadır, ne de bunu kabul eder. Bu nedenle, Türkiye’yle özel bir anlaşma gereklidir”. Ayrıca bizzat İngiliz Büyükelçisi’nin, İngiltere ile Türkiye arasında bir çeşit anlaşma üzerine görüşmelerin şimdiden başladığını söylediğini aktarmaktadır. “SSCB Dışişleri Halk Komiseri ile İngiltere’nin SSCB Büyükelçisi Arasındaki 17 Nisan 1939 Tarihli Görüşmenin Muhtırası”, (S.272 / NO.170), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.29.

Sovyetler konusundaki endişeler, Türkiye'nin müttefik tercihinde o kadar etkindi ki, "16 Şubat tarihli raporunda Von Papen, Almanya'nın Sovyetlere saldırısına kadar Türkiye için, 'en büyük tehlikenin bir Mihver zaferi ve bunun getireceği Doğu Akdeniz'deki İtalyan üstünlüğü' olduğunu söylemişti"⁴⁴. Ancak Alman ordularının Sovyetler Birliğine girmesi elçiye göre 'bu durumu tamamıyla değiştirmişti'" (s.174). Öte yandan Numan Menemencioglu İngiliz elçisine, Türkiye'nin arzusunun bir müttefik zaferi olduğu, aksi durumun Türkiye'nin silinmesi demek olduğunu söylüyordu (s.173).

Türkiye'nin kendisine vaat edilecek herhangi bir toprak parçası karşılığında kendisini savaşın içine çekmek isteyenlere karşı her zaman dik durmaya çalışmasına karşın, özellikle müttefik kanadında Türkiye'nin samimiyetine dair kuşklar besleniyordu. Özellikle olası bir Türk toprak talebi konusunda nasıl bir tutum takınılacağı tartışma konusuydu. Müttefiklere göre; Türkler, Batı Trakya, Bulgaristan'ın Türklerle meskun bölgeleri, On İki A-da, Halep, Musul ve Kerkük⁴⁵ ü isteyeceklerdi. Tüm bu varsayımlar üzerine "Foreign Office'in Türkiye uzmanı bu konudaki raporunu tamamlarken Türkiye'den gelecek taleplerin hiçbirini yerine getiremeyeceklerini söylüyor, neden olarak da 'İngiltere'nin başka mercilere önceden verilmiş sözlerini' gösteriyordu" (s.181-182).

Savaş uzadıkça Türkiye'nin savaşa katılımı yönündeki baskılar artmaktadır. 6 Şubat 1942'de Washington'da İngiliz-Amerikan askeri işbirliği

44 Litvinov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın ile yaptığı görüşmede, İtalya'nın Akdeniz'de kurmayı planladığı hegemonya konusunda görüşlerini dile getirdiğini, buna göre Akdeniz'deki olası bir İtalyan hegemonyasının İngiltere'den çok Türkiye'nin aleyhine cereyan edeceğini Apaydın'ın kendisine aktardığını belirtiyor. Türkiye'nin bu tehlike karşısında Mihver Devletlerine karşı takınacağı kesin tavrın sıcak bir çatışmaya dönüşmesi karşısında bu devletlerin baskılarını ilk elde boğazlara doğru yönlendireceklerini, bu muhtemel gelişmenin Türkiye'yi endişelendirdiğini, İngiltere, Fransa ve SSCB'nin yapacakları yardımın netleştirilmediğini bu nedenle Türkiye'nin yönünü ve tavrını netleştiremediğini aktaran büyükelçi Apaydın, üstelik böylesi bir hasımlaşmanın Bulgaristan'ı daha bir uzlaşmaz tutuma itebileceği endişesini dile getirmiştir. Üstelik somut silah yardımı sadece Almanya'dan gelmiştir. 25-30 cm. çaplı motorize sahil topu için Çekoslovakya fabrikalarına sipariş verilmiştir. Türkiye olası bir Mihver karşıtlığı sonucunda bu topları alamaması halinde İngiltere bunu ikame edebilecek midir? İşin ilginç tarafı bu görüşmede, savaş sonrasında SSCB'nin boğazların ortak yönetimi konusunda Türk tarafında tedirginlik yaratan talebi, bu esnada bizzat Apaydın tarafından SSCB'den istenmiştir. "SSCB Dışişleri Halk Komiseri'nin Türkiye'nin SSCB Büyükelçisi'yle Yaptığı 21 Nisan 1939 Tarihli Görüşme Muhtırasından Bir Bölüm", (S.279 / NO.178), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, ss.32-33; Bu görüşmenin muhtevası şu belgede de dile getirilmiştir, "SSCB Dışişleri Halk Komiseri'nin SSCB'nin Fransa Büyükelçisine Gönderdiği 25 Nisan 1939 Tarihli Mektuptan Bölümler", (S.289 / NO.186), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.34.

45 Türkiye'nin Musul ve Kerkük bölgesine yaklaşımının izlediği tarihsel seyir için bkz., Abdullah Kıran, "Türkiye'nin Kuzey Irak Politikası", Birikim, Sayı 148, Ağustos 2001, s.81 vd.

sorunları üzerinde çalışmak için oluşturulan Birleşik Genel Kurmay Başkanlığı tarafından alınan ve Stalin'e bildirilen kararlar arasında; yine "Türkiye'nin savaşa, aktif veya pasif bir müttefik olarak katılması için hazırlık çalışmalarının yapılması"⁴⁶ vardır. Savaşta müttefiklerin üstünlüklerini artık iyiden iyiye belirginleştirmeye başlamalarıyla birlikte Türkiye'den sadece topraklarındaki askeri tesislerden yararlanma talepleri dışında daha aktif katkılar beklenir olmuştur. "9 Kasım 1942'de Amerika'nın Londra Büyükelçisi John C. Winant, General W. B. Smith ve Anthony Eden'in hazır buldukları bir toplantıda Churchill, Türkiye'nin 45 tümenlik 'üstün vasıflı savaşçıların' savaşa sokulmasının giderek kaçınılmaz olduğunu savundu" (s.183-184).

Müttefik ülkeler nezdinde; Türkiye'nin savaşa girmesinden çok, en azından güvenilir tarafsızlığını bozmaması yönünde teşvik edilmesi gerektiği yönünde bir fikir birliği 1942'den itibaren dillendirilmeye başlanmıştır⁴⁷. Ancak son kertede Türkiye'nin savaşa girmesiyle birlikte sağlayacağı katkı göz ardı edilemez niteliktedir. Churchill: Türkiye'nin teknik yetersizlikler nedeniyle ordusunun yaşadığı sıkıntıların giderilmesiyle birlikte savaşa aktif dahlinin sağlanacağı konusunda ümitlidir⁴⁸. Bu doğrultuda, olası bir Türk-Alman birlikteliğinin önlenmesi konusunda, Stalin'e gereken ne varsa yapılması telkin edilmektedir⁴⁹. Stalin ise bu görüşlerle hemfikir olduğunu belirterek, Türkiye'ye yapılacak askeri yardımlar konusunda, SSCB'nin kifayetsiz kalacağını belirterek, bu yükümlülüğün İngiltere tarafından yerine getirilmesini istemektedir⁵⁰. Savaş dünyanın dört bir yanında sürmektedir. Churchill mesajında; zaferden sonra yeniden kurulacak dünyada ABD, SSCB ve İngiltere'nin inisiyatifi ellerine alacakları günün yakın olduğundan bahsediyor. Bu ifade bir anlamda Yalta Konferansı'nın habercisidir. Almanya'nın üçüncü kez üstlerine gelmesine engel olacak bir barışın yapılma-

46 "Başkan Roosevelt'den Bay Stalin'e Gönderilen 4 Haziran 1943 Tarihli Kişisel ve Çok Gizli Mesaj", (S.67 / NO.90), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.99.

47 "Başbakan Churchill'den Bay Stalin'e Gönderilen 6 Eylül 1941 Tarihli Mesaj", (S.22 / NO.11), S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı, Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.60.

48 "Bay Churchill'den Bay Stalin'e Gönderilen 19 Eylül 1941 Tarihli Kişisel Mesaj", (S.25 / NO.13), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.63.

49 "Winston Churchill'den Ekselansları Bay Joseph Stalin'e Gönderilen 21 Eylül 1941 Tarihli Mesaj", (S.26 / NO.14), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.65.

50 "J. V. Stalin'den W. Churchill'e Gönderilen 3 Ekim 1941 Tarihli Mesaj", (S.29 / NO.16), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, ss.67-68.

sının elzem olduğundan bahseden Churchill⁵¹, henüz Demirperde deyişimini kullanmamıştır⁵².

Sovyet kuşkusunu Türk diplomatları açısından süreklilik arz ediyordu. Almanların tüm cephelerde süren gerileyişlerini boğazlara saldırarak bir “moral zaferi” peşine düşebileceklerinden endişe eden Menemencioğlu, Stalin’e güvenilmemesi gerektiğini, bir ölüm kalım savaşını sürdürdükleri için ancak şuanda Sovyetlerin İngilizlerle işbirliğini sürdürdüklerini ileride bu işbirliğine son noktayı koyacaklarını ifade ederken, yine de Türkiye’nin Almanlarla, Ruslar arasında bir tercih yapmak zorunda kalırlarsa Rusları tercih edeceklerini, zira en azından Ruslarla ilişkilerde deneyimli olduklarını da İngiliz elçisiyle yaptığı konuşmada sözlerine ekliyordu (s.185).

“İkinci Dünya Savaşı’nın Türkiye için en kritik yılı 1943’tür. Savaşta üstünlük Müttefikler’e geçmiş ve onlar da Türkiye’ye yükümlülüklerini yerine getirmesi için baskıyı arttırmışlardı. Öte yandan Mihver kuvvetleri savunmaya geçmiş olmakla birlikte halen Türkiye’ye zarar verebilecek mesafedeydiler” (s.187). Kazablanka’da toplanan Müttefik Zirve Konferansından çıkan sonuç artık Türkiye’nin fiilen savaşa sokulması yönündedir. Ancak Avrupa’da büyük ölçüde tahrip edilmiş bir Almanya’nın varlığı, Sovyetleri en baş ülke konumuna getirmesi noktasında Türkiye’nin tereddütleri vardır. Avrupa’daki güç dengesi açısından anti-Nazi güçlü bir Almanya’nın gerekliliği konusunda Türkiye’nin kesin bir tavrı söz konusudur. Bu nedenle Almanya’nın “Koşulsuz Teslimiyet”i içeren bir sıkıştırılmaya tabii tutulmaması gerektiği, bunun savaşı uzatacağı, uzayan savaştan Almanya’nın bir daha toparlanamayacak derecede malul çıkacağı Menemencioğlu tarafından Von Papen’e bildirildiği, 19 Haziran 1943’te Hugessen tarafından rapor ediliyordu.

30 Ocak 1943’te, Adana’da yapılan İnönü-Churchill görüşmesinin sonucundan haberdar edilen Stalin’e, görüşmelerin çok yararlı geçtiği, o zamana dek çok sınırlı olarak verilebilen modern silahların sevkiyatının artırılacağı, Mısır’dan ikmal yapmak üzere birkaç geminin Türkiye’ye ödünç verildiği bilgisi iletilir. Türkiye’nin temel endişe kaynağının savaş sonrasında, SSCB’nin büyük gücü karşısında yutulma tehlikesi olduğu da aktarılan bilgiler arasındadır. Churchill bu hususta İnönü’ye güvence vermiş, savaş

51 “W. Churchill’den J. V. Stalin’e Gönderilen 22 Kasım 1941 Tarihli Mesaj”, (S.34 / NO.21), Stalin, Roosevelt ve Churchill’in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, ss.69-70.

52 Churchill, bu tarifi aktif siyasetten çekildiği 1946 yılı ilkbaharında Missouri Eyaletinde, Fulton kasabesindeki, küçük Westminster College’de verdiği bir konferans esnasında yapmıştır. Demirperde kelimesi Churchill tarafından, ilk kez burada telaffuz edilmiştir, bkz., Yalçın Küçük, Türkiye Üzerine Tezler 2, 1908-1998, İstanbul: Tekin Yay., 1987, s.285.

sonrasında muzaffer devletler arasında masaya oturma şansının kaçırılması gerektiğini belirtmiştir. Churchill tarafından, Türkleri rahatlatacak bir Sovyet açıklamasının elzem olduğu, altı çizilerek ifade edilmiştir⁵³. Bu arada Adana görüşmeleri konusunda Stalin'in bilgilendirilmiş olup olmadığı hususunda, Churchill tarafından, Stalin'in, bilgilendirildiği yönünde bir açıklama yapmasının yerinde olduğu belirtilmektedir⁵⁴.

Adana Konferansına gitmeden önce, "Churchill, Kazablanka'da ABD Dışişleri Bakanı Hopkins'e şunları söylemiştir: '[İnönü'ye] savaşın dışında kaldıkları takdirde savaştan sonra Boğazlar konusunda Rusları dizginleyemeyeceğimi söyleyeceğim. Bu duruma tahammül edemeyecektir" (s.189)⁵⁵. "Churchill 'Rus argümanını' Adana'da kullanmadı. Ama Türk heyeti Sovyetlerin savaş sonrasında Avrupa üzerinde emeller beslediğini kendisine defalarca tekrar ettiler" (s.190). Adana Konferansının ikinci gününde, Churchill tarafından okunan "Sabah Düşünceleri" muhtırası esnasında, muhtıra

53 "Başbakan Bay Winston Churchill'den Bay Stalin'e 1 Şubat 1943 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.90 / NO.109), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.85-86.

54 "Başbakan Bay Winston Churchill'den Bay Stalin'e 2 Şubat 1943 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.92 / NO.110), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.88.

55 Oysa İnönü, daha savaş öncesinde Sovyetlerle iyi ilişkileri sürdürmenin yollarını aramaktadır. İsmet İnönü, SSCB Dışişleri Halk Komiser Vekili Potemkin ile Terentyev'i kabulünde. Türk-İngiliz Antlaşması karşısında SSCB'nin tutumunu memnunlukla karşıladığını ifade etmiştir. Bu antlaşmanın Mihver cephesinin Balkanlara sarkma hareketına karşı oluşturulmuş bir mukavemet hattı olduğunu ifade eden İnönü'nün bazı önerileri de olmuştur. Buna göre Mihver kanadına kayma temayülündeki Bulgaristan'ın tarafsızlığının sağlanması için Dobruca'nın Bulgaristan'a bırakılmasının kabulü yönünde Romanya ikna edilmelidir. Böylece Balkan Antantına sokulmuş bir Bulgaristan, iyiden iyiye Almanya ve İtalya'nın güdümüne girmiş olan Yugoslavya'yı bu cendereden çıkma azmi aşılacaktır. İnönü, Potemkin'den Sofya'ya uğrayarak Bulgaristan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Kiosseivanoff'a Türk-Sovyet yakınlaşmasının elzem olduğunu, Alman baskıları doğrultusunda hareket eden Bulgaristan'ın tutumunu değiştirmedeği takdirde bağımsız bir devlet ve özgür bir millet olarak yok olacağı uyarısını yapmasını istemiştir. Diğer taraftan Doğu Avrupa'daki Alman yayılışı karşısında, bu yayılış karşısında yıpranmış bir Almanya'nın husule geleceğini tahmin eden İngiltere ve Fransa'nın yardımlarını ifade eden İnönü, bu siyasetin iflasının tabii sonucunun, Avusturya, Çekoslovakya ve Arnavutluk'un işgali sonrasında, İngiltere ve Fransa'nın sessizliğinin, küçük milletlerin kendilerine yardım edileceği umudunu kırdığını ve böylece, gelecek Mihver saldırıları karşısında boyun eğmeye hazır hale getirildiklerini belirtir. Üstelik ele geçirilen ülkelerin ekonomik kaynaklarının devşirilmesi, topyekün Batı Avrupa'ya yapılacak saldırı için Almanya'yı yıpratacağına daha da güçlendirmiştir. İnönü en yakın tehlikenin Fransa üzerinde olduğu öngörüsünü ortaya koyabilmiştir. Et-kili çevrelerdeki kanıya göre Almanya nihayetinde önce SSCB'ye saldırarak, Fransa ise Orta ve Doğu Avrupa'yı Almanya'nın inisiyatif alanına terk ederek Majino Hattı'nın gerisinde emniyet altında kalacaktır. Aksine Almanların savaş dışı bıraktığı tek müttefik ülke Fransa olmuştur, "ABD'nin Fransa Maslahatgüzarı'ndan ABD Dışişleri Bakanı'na Gönderilen 24 Haziran 1939 Tarihli Mektup", (S.392 / NO.257), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, s.44.

metninin içinde geçen İngiltere'ye boğazlardan üs verilmesi ibaresini duyan Menemencioğlu'nun Churchill'in sözünü kesmesi ve bunun Montreux Konvansiyonuna aykırı olduğunu belirmesi, Churchill'i kızdırır, ancak bu tutumun Türk devlet adamlarının ülkenin bağımsızlığına halel getirebilecek konularda ne kadar hassas olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (s.190-191).

İngilizlerin bu tavrını eleştiren bir yazı, Vatan'da 14 Şubat 1944'te yayınlanır. "İki İngiltere" başlığını taşıyan ve Ahmet Emin Yalman'ın kaleminden çıkan yazıda şu ifadeler yer almaktadır: "Hürriyet ve hak gibi yüksek kıymetler arayan milletler aradıklarını İngiltere'de bulurlar... Diğer taraftan şunu söylemek caizdir ki Nazilik ve Faşistlik hiçbir yeni şey icat etmemişlerdir. Emperyalist İngilizlerin Efendiliğine, debdebelerine, tembelliğine, hazırdan yemesine, sadece ağızlarının suyu akmış onu taklit etmek istemişlerdir. Demokrat dürüst İngiltere uğraşır yaratır. Emperyalist ve entrikacı İngiliz yok eder" (s.193)⁵⁶.

Görüşmelerin bir diğer önemli bir boyutu da, muhtemel bir harbe girişteki komuta sorunuuydu. Birinci Dünya Savaşı tecrübesini yaşamış Türk Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, bir kez daha Türk birliklerine komuta edip, bağımsız hareket edecek yabancı komutanları Türk ordusunun içinde görmek istemiyordu (s.196).

17 Haziran 1943'te Türk-Alman Dostluk Antlaşmasının yıldönümü münasebetiyle Saraçoğlu tarafından yapılan ve antlaşmayı öven konuşma İngilizleri kızdırmıştır. İngilizler Türkiye'ye "iki efendiye birden hizmet edilemeyeceğini" anlatırken bir hususu gözden geçiriyorlardı: Aslında Türkiye bu efendilerin hiçbirine hizmet etmek niyetinde değildi ve nitekim etmiyordu da. Türkiye'nin yegane çabası zaman kazanarak savaş dışında kalmaktı (s.197). Goebbels'in 26 Mayıs 1943 tarihinde günlüğüne düştüğü notta belirttiği gibi, Türkiye'nin niyeti ordusunu yıpratmadan savaş sonrasında meydana gelebilecek muhtemel bir Sovyet saldırısına karşı hazırlıklı bulunmaktı (s.196, dipnot 46). Oysa İngilizler de gayet iyi biliyorlardı ki, ordularını Almanlar üzerine sürmeyen, ancak Müttefik kuvvetlerine tesislerini açan bir Türkiye üzerine, Ege adalarında üslenmiş Alman kuvvetleri hemen bir saldırıya geçip, İstanbul ve İzmir gibi merkezleri darmadağın edeceklerdi. Bu gerçeğin bilinmesine rağmen İngilizlerin Türkiye'yi savaşa girmeye zorlamaları burada Türkiye açısından kaçınılması gereken bir teş-

56 Yalman'ın bu çıkışı, şüphesiz bağımsız bir tavır alma kabilinden değildir. Muhtemelen basını yönlendiren resmi çevrelerin ısmarladıkları bir yazı olmalı, sol jargonun dışında bize göre anti emperyalizmin ahlaklılığını en iyi şu eser sorgulamaktadır: Ahmed Rıza, Batının Doğu Politikasının Ahlakı İflassı, (Fr.'dan Çev. Ziyad Ebüzziya), İstanbul: Üçdal Neş., 1982.

vik olarak belirlemektedir (s.198).

Ege adalarının Alman işgalinden kurtarılmasına yönelik olarak başlatılan İngiliz saldırısının Almanlar tarafından püskürtülmesi, Türkiye’de çok olumsuz yankılar yarattı. Anadolu’nun bu kadar yakınında meydana gelen İngiliz hezimetini, bu civardaki Alman kuvvetlerini küçümseyen Churchill karşısında direnen İnönü ve Menemencioğlu’nun görüşlerini teyit ediyordu. Türk kıyılarının hemen dibinde, Almanlar tarafından yapılan şiddetli bombardıman, Almanya aleyhinde savaşa girmiş bir Türkiye’nin de aynı duruma düşürüleceğini doğrulaması bakımından önemlidir (s.201). Churchill’in Portekiz örneğini göstererek, Portekiz’in üsler vermesine rağmen Alman saldırısına muhatap olmadığını Menemencioğlu’na söylemesi üzerine Menemencioğlu “verilen üslerin Azor Adalarında olduğu ve Alman uçaklarının menzili dışında kaldığı karşılığını verdi” (s.223).

Türkiye üzerinde Sovyet baskılarının başlamasının miladı 19 Ekim 1943 tarihli Moskova Konferansı’dır. Konferansta Sovyet tarafının görüşünü İzvestia gazetesinden takip etmek mümkün: “Türkiye’nin tarafsızlığı giderek Almanya için daha yararlı ve gerekli oluyor. Böylece Türkiye Almanların Balkan kanadını koruyor ve buradaki kuvvetlerinden tasarruf ederek Sovyet cephesine yüklenmelerini mümkün kılıyor” (s.204).

İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden İngilizlerin savaşa girmeleri gerektiği yönündeki telkinata karşı, Türklerin gösterdiği zaman zaman pasif bir hal alan direniş hakkında şunları söylüyordu: “Hiç kimse ikna olunmak istemeyen bir Türk kadar sağır olamaz” (s.211). Kahire Konferansı aşamasına gelinmiştir ve Türk mukavemeti sürmektedir. Bu arada; “Kahire’de muzip birinin yaydığı söylentiye göre Türk heyetinin iştirme cihazları birbirlerine o denli duyarlı bir biçimde ayarlanmıştı ki ne zaman Türkiye’nin savaşa girmesi sözü edilse aynı anda arıza yapıyorlardı” (s.211, dipnot 107). Bir müddet sonra baskılara dayanamayan Türk yetkilileri artık Türkiye’nin tarafsızlığı üzerinde durmayacaklar, savaşa girmeyi kabul ettiklerini söyleyecekler, ancak ülkenin hazırlıksız olduğunu ve savaşta ne rol oynayacaklarını bilmedikleri savı arkasında yeniden mevzilenenlerdir (s.212).

28 Kasım 1943’te başlayan Tahran Konferansı’nda bazı Amerikan çevrelerinde de, Sovyetlerin ısrarla Türkiye’yi savaşa sokmak istemelerinin arkasında sadece sağlanacak askeri katkılar yatmadığı noktasında tereddütler hasıl olmaya başlayacaktır. Sovyetlerin asıl niyetinin müttefik sıfatıyla girecekleri Türk topraklarından, özellikle boğazlardan, bir daha çıkmamak olduğu kuşkusunu yaygınlaşmaktadır. Nitekim savaş sonrasında Doğu Avrupa, Doğu Almanya, Baltık Cumhuriyetleri ile Balkanlardaki kimi ülkelerdeki Sovyet tavrı aynen öyle olmuştur (s.215). Bu arada bir müttefik sıfatıyla

Churchill'in Stalin'e Türk ordusunun eksikliklerini içeren bilgileri aktardığının İnönü tarafından bilinmesi halinde, İnönü'nün dehşete kapılacağı yorumu önemlidir (s.217).

Kahire Zirvesi esnasında, birtakım milletvekili ve gazetecinin İnönü'nün savaşa girme konusundaki kararlılığına muhalefet ettikleri, bu nedenle İnönü'nün tereddüt ettiği yönündeki bilgiler, bizzat İnönü tarafından yayılıyordu. İnönü savaşa kesinlikle girmek istemediğinden, kendi inisiyatifini dışına çıkma kudreti olmayan meclis ve basının gücünü bilerek abartıp, yeni bir zaman kazanma taktiği uyguluyordu. Bu taktiği İngilizler yutmuşlardı. Nitekim ülke içinde İnönü'yü zor durumda bırakacak hamlelerden kaçınılması gerektiğini Hugessen, Foreign Office'ye ısrarla öğütüyordu.

Bu arada İngiliz ve Amerikalı müzakereciler Türkiye'de inşa olunacak radar tesisleri ve havaalanlarına Alman saldırısı olamayacağı garantisini verirlerken. Von Papen bu durumun savaş ilanı kabul edileceğini Menemencioğlu'na bildiriyordu (s.224). Konferansın sonunda Churchill'in İnönü'den elde edebildiği tek şey küçük bir öpücüktü (s.225). İngilizler Türkiye'yi "yerine getirilemeyecek isteklerde bulunmanın hayır demenin bir başka biçimi olduğu" (s.229) konusunda artık uyardıya başlıyor, bu durumun ittifakın sonu demek olduğunu bildiriyorlardı.

Türk tarafının temel kaygısı bu kereden sonra İngiliz ve Ruslar arasında Türkiye aleyhine meşum bir gizli antlaşma akdedildiğiydi. En azından İngilizler Türklerin böyle bir saplantı içinde olduğunu düşünüyorlardı (s.231). İngiltere'nin de Türkiye konusunda saplantıları vardı. İngiltere'nin Ankara Maslahatgüzarı Bennet 10 Şubat 1944'te Menemencioğlu'nun Türk-İngiliz askeri görüşmelerindeki gelişmeleri düzenli bir biçimde Almanlara aktardığını iddia ediyordu (s.233).

Bu arada krom sorunu tekrar gündeme geldi. Müttefikler artık Almanya'ya yapılan krom ihracının durdurulmasını Türkiye'den resmen istediler. Roosevelt tarafından bu mealdeki bir mektubun Ankara'daki ABD büyükelçisi Steinhart vasıtasıyla, Cumhurbaşkanı İnönü'ye gönderilmesi üzerine, Başkan Roosevelt, böyle bir mektubun Sovyet tedbirlerine ters düşmesi halinde, mektubu hemen geri çekebileceğini belirterek, Stalin'den cevap beklemektedir⁵⁷. Stalin cevabında: Alman harp sanayini besleyen, manganez madeniyle birlikte, diğer önemli bir cevher olan kromun, Türkiye tarafından Almanya'ya satışının engellenmesi gerektiği konusunda hemfikir olduğunu, ancak Türkiye'nin krom satışını durdurmaya yanaşmayacağını bildirir cevabını Roose-

57 "F. Roosevelt'den J. V. Stalin'e Gönderilen 18 Mart 1944 Tarihli Mesaj", (S.131 / NO.178), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.111

velt'e iletmiştir⁵⁸. Menemencioğlu bu isteği olumlu bir şekilde karşıladı ve hatta "Müttefiklerin Türkiye ile Almanya arasındaki ulaşımı keserek niye şimdiye kadar onu bu zor durumdan kurtarmadıklarını sordu" (s.235). Bu gerçekten mükemmel bir diplomatik hamleydi. Boğazlardan Alman denizatlılarının geçişine izin vermekle suçlanan Türkiye, boğazların tam anlamıyla Türk kontrolüne tabi olmasını içeren Montreux Antlaşmasının hazırlanması esnasında kendisine türlü zorluklar çıkaran İngiltere'nin, şimdi denetleme konusunda Türk tarafından tizlik beklentisi içine girmesi ironiktir. Oysa İngiltere de tıpkı Almanya gibi, 1943'te Türkiye'nin Ege savaşı sırasında Türk karasularını sürekli ihlal etmiştir (s.237).

Şimdi Müttefiklerin saflarına iyice yaklaşma zamanına gelinmiştir. Bu uğurda Alman yanlılığıyla suçlanan Menemencioğlu'nun kellesi istenmektedir. 15 Haziran 1944'te Menemencioğlu'nun istifasıyla gerekli kurban verilmiş oluyordu (s.238). Artık İngilizler Almanya ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin tek taraflı olarak kesilmesini Türkiye'den isteyebilecek bir konuma geliyorlardı. Nitekim 15 Haziran 1944'te bu talep resmen dile getirildi (s.241).

Churchill 1944'ün Temmuz ayında Stalin'e gönderdiği bir mesajda ise artık Türkiye'nin Mihver Devletlerine karşı doğrudan savaş ilan etmesi gerektiği konusunda, kendisiyle mutabık olduğunu, ancak, doğrudan savaşa girmiş bir Türkiye'nin ek maliyetler yaratacağından bahisle, bu maliyetleri karşılama kuvvetinden mahrum olduklarını belirtir. 1944 yılı başına kadar, savaşa girmiş bir Türkiye için stokladıkları mühimmatın başka yerlerde harcandığından bahseden Churchill, Türkiye'nin ilk adım olarak Almanya ile ilişkilerini koparmasının daha akıllıca olacağını ifade eder. Almanya'nın bu durum karşısında, havadan yapacağı saldırılar karşısında ise belki bir şeyler gönderebileceklerini belirten Churchill, geleneksel Türk-Alman saldırmazlığının böylece bozulmasının sağlanacağını, bu durumun Alman ruhuna indirilmiş bir darbe olacağını, bu darbenin indirilmesinin tam vakti olduğu görüşünü savunur⁵⁹.

Stalin'in cevabı, savaş sonrasında gerginleşecek Türk-Sovyet ilişkilerinin seyrini tayin edecek niteliktedir. "Kuşkusuz, Türkiye'nin daha Kasım veya Aralık 1943'de Hitler Almanya'sına karşı Müttefiklerin yanında savaşa girmesi için ülkelerimiz hükümetlerine kadar ısrar ettiğini hatırlayacak-

58 "Stalin'den Roosevelt'e Gönderilen 20 Mart 1944 Tarihli Kişisel ve Gizli Mesaj", (S.132 / NO.179), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.113.

59 "Bay Churchill'den Mareşal Stalin'e Gönderilen 12 Temmuz 1944 Tarihli Kişisel ve Çok Gizli Mesaj", (S.235 / NO.294), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, ss.114-115.

sınız. Bunlardan bir sonuç alınmadı. Bildiğiniz gibi Türk Hükümetinin girişimiyle görüşmeleri geçen Mayıs ve Haziran aylarında tamamladık; üç müttefik hükümetince geçen yıl sonunda yapılan öneriyi iki kez yineledik. Bunlardan da hiçbir sonuç alınmadı. Türkiye'nin atacağı gönülsüz bir adıma ilişkin olarak, bunun müttefiklere nasıl bir yararı dokunacağını şu anda göremiyorum. Türk Hükümetinin Almanya ile ilişkilerinde aldığı kaçamak ve belirsiz tavra bakıldığında, Türkiye'yi kendi başına bırakıp üzerinde daha çok baskı yapmaktan vazgeçmek daha iyi olacaktır. Tabii ki bu, Almanya ile savaşmaktan kaçınan Türkiye'nin, savaş sonrası meselelerdeki özel hak taleplerinin dikkate alınmayacağı anlamına gelir⁶⁰.

Türkiye'nin Sovyet tehdidi konusunda Batılı Müttefikleri sürekli uyarması artık rahatsızlık uyandırıyor. Bu rahatsızlığın temelinde iki ülkenin savaş süresince aldıkları tavır belirleyici olmaktaydı. Batı kamuoyu nezdinde Sovyetler Almanlar karşısında Batının onurunu ve bağımsızlığını savunan kahraman bir devletken, Türkiye savaştan korkmuş, bencil ve ikiyüzlü bir siyaset gütmüştü. Türkiye ise Almanların yenilgisinin kesinleşmesinden sonra ancak 5 Şubat 1945'te tek bir mermi atmadan Almanya ve müttefiklerine savaş ilan etmiş bir ülkedir. Bunu da savaş sonrasında San Francisco'da toplanacak olan konferansa katılabilmek için yapmıştır (s.249).

1945 Şubat'ında Yalta'da toplanan galipler konferansında Stalin Türkiye'nin beklediği korkunçluktaki açıklamayı yapmıştı. Montreux Antlaşması çağın gerisinde kalmıştı ve revizyona tabi tutulması gerekiyordu (s.250). Beklenen gelişmeler bununla sınırlı kalmadı 19 Mart 1945'te Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e Molotof 17 Eylül 1925 tarihli Türk-Sovyet dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının bu koşullarda yenilenemeyeceğini bildirdi (s.251). 7 Haziran 1945'te Sarper'e Molotof tarafından ikinci sözlü nota verildi. Buna göre Kars ve Ardahan Sovyetlere bırakılacak, Boğazları tek başına savunamayacağını savaş süresince gösteren Türkiye, burayı Sovyetlerle ortak savunacak, dolayısıyla Sovyetlere üs verecek ve Montreux, Sovyetlere daha fazla söz hakkı verecek biçimde değiştirilecekti (s.252). Sovyetlerin taleplerini netleştirdikleri tarih 17 Temmuz 1945'te başlayan Postdam Konferansı vesilesiyle ortaya çıkmıştır. Üstelik konferansın kapanışında İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği, Montreux Antlaşmasının revizyona tabi tutulması gerektiğini desteklediklerini Türkiye'ye ayrı ayrı bildirmeyi karara bağladı. ABD, Türkiye ile Sovyetler arasında verimli bir görüşme sürecinin başlatılmasına taraftar olduğunu açıklarken, İn-

60 "Başkan J. V. Stalin'den Başbakan Bay W. Churchill'e Gönderilen 15 Temmuz 1944 Tarihli Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.238 / NO.297), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.116.

giltire meselenin Birleşmiş Milletler Senedine aykırı olduğu teziyle meselenin sadece Sovyetler ve Türkiye arasında halledilebilecek kadar basit olmadığını, konunun tartışıldığı platformun milletlerarası olması gerektiğini beyan etmiştir (253-254).

Sovyetler Büyükelçi Sarper'e verdikleri sözlü notayı ikinci kez tekrarladılar. İsteklerinin gerekçesi olarak 1921 öncesi sınırlara dönülmesi gerektiğini, Kars ve Ardahan'ın aslında Gürcü ve Ermeni toprağı olduğunu yineliyorlar, savaş süresince takındığı tavır ile Türkiye'nin Boğazları iyi idare edemediğini iddia ediyorlardı. Mr. Allen isimli bir Kafkasya uzmanının raporu, İngiltere'nin Ankara Maslahatgüzarı tarafından 25 Ağustos 1945 tarihli rapora ekleniyordu. "Bu uzmana göre 1921'de Kars ve Ardahan'ın zorla bırakıldığı yolundaki Sovyet iddiaları asılsızdı. Bu iki Osmanlı sancağının yeniden Türklere bırakılması Türk tarafının girişimiyle değil 1921 Kars ve Moskova antlaşmalarıyla kararlaştırılmış ve girişim Sovyet tarafından gelmişti (s.256).

Doğan Avcıoğlu, Yalçın Küçük, Mehmet Ali Birand gibi yazarların iddialarının aksine Türkiye üzerinde Sovyetlerin kesin bir tehdidinin olduğu su götürmez bir gerçek olarak durmaktadır. Nitekim konunun Postdam konferansında dile getirilmiş olması açıkça meselenin diğer devletler nezdinde de bilindiğinin bir göstergesi olarak belirlemektedir (s.257-258, dipnot 35).

Sonuç

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşında izlediği dış politika yörengesinin başarısı ortadadır. Türk hariciyesinin ve başta İnönü olmak üzere Türk devlet adamlarının başarısı burada teyit edilmelidir. Üstelik Türkiye dünyanın gelmiş geçmiş bu en yıkıcı savaşından yara almadan kurtulurken bir şeyi daha başarmıştır. O da iki savaşan ittifak grubunu kendisini, diğer ittifak grubuna kaptırmamak için yüksek bedeller ödemeye zorlamasıdır ki bir dünya savaşında küçük devlet diplomasisi için bundan daha büyük bir başarı olamaz (s.263). Bu diplomatik başarıda Osmanlı hariciye geleneğinin payı büyüktür. Türkiye savaş dışı kalma durumunu her büyük devlete karşı sunduğu farklı gerekçelerle meşruluk zeminine oturtmayı da bilmiştir. İngiltere'ye karşı tarafsızlık durumunun Ortadoğu'ya sıçraması muhtemel savaş önlediği argümanını savunurken, Almanya'ya karşı Sovyet saldırısından Almanya'nın sağ kanadını mevcut nötr durumuyla sağladığı noktada ikna edebilmiştir. Sovyetlere karşı ise bu tarafsız tutumunun Anadolu ve Kafkasya'dan gelişecek bir Alman kısaç hareketına engel olduğu söylenmiştir ki, savaşın her aşamasında bu gerekçeleri karşı tarafça makul karşılanmıştır (s.265). Aşağı yukarı altı yıl süren savaşın iki önemli sürprizi olmuştur. Bunlardan ilki Nazi-Sovyet antlaşmasıyken, ikincisi ise 1940 Hazi-

ran'ında Fransa'nın birkaç hafta içinde çökmesidir⁶¹. Türkiye'nin savaşa girmeye zorlanması karşısında takip ettiği ikili siyasetin ilki 18 Haziran 1941 tarihli Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşmasının imzalanmasıyken⁶², ikincisi Kasım 1943'te gerçekleşen Eden-Menemencioğlu görüşmesi sonucu, Türkiye'nin ilke olarak müttefiklerin safında savaşa girmeyi kabul etmesidir. Sürekli zaman kazanma taktığının uygulandığı bu dönemde, İnönü'nün hesabı Türkiye'nin savaşa girmesinin Müttefikler için en çok yarar sağlayacağı kritik devrenin atılmasıdır. Nitekim İnönü bu kritik devrenin atılması karşısında baskının hafifleyeceği kanısındadır (s.267).

Savaşın sonunda prestiji yüksek olan Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik istekleri önceleri İngiltere ve ABD tarafından olumlu karşılanır gibi olmuşsa da, bir müddet sonra Sovyetlerin özellikle Doğu Avrupa'da gösterdikleri yayılmacı tutumları karşısında duyulan endişenin yarattığı kamplaşma, Türkiye'nin imdadına yetmişmiş, böylece Türkiye sığınabileceği bir blok bulmuştur. Türkiye'nin oynadığı denge oyunu öyle ahlak-etik dışı bir dış siyaset oyunu olarak tanımlanamaz. Türkiye savaş müddetince kendisine saldırdığı takdirde gücünün son raddesine kadar savaşaacağını iki tarafa da ilan etmiş bir memlektir. Denge oyunu bu azmini kabul ettirebildiği ölçüde başarılı olmuştur. Nitekim bu azmi gösteremeyerek denge oyununu kurmaya kalkan Belçika, Hollanda, Finlandiya gibi ülkeler kısa bir süre içinde yutul-

61 SSCB'siz bir Fransız savunması olamaz diyen İnönü çok kısa bir süre haklı çıkmıştır. SSCB gelişmelerden kendini soyutlamamalı, gelen işbirliği tekliflerine olumlu yanıt vermelidir. Balkan Antantına bağlanmayan bir Karadeniz Antlaşması'nın yapılamayacağını vurgulayan İnönü, Bulgaristan ile Romanya'nın aralarındaki problemlerin çözümü gerçekleştirilmedikçe, böylesi bir antlaşma zemininin kaygan olacağı görüşünü bildirmiştir. İnönü, Almanya'nın saldırdığı ilk ülkelere birinin Türkiye olabileceğini, böyle bir saldırının büyük bir ihtimalle Romanya ve Bulgaristan üzerinden olacağını belirterek, Türkiye'ye yapılacak Sovyet yardımının açıklığa kavuşturulmasını istemektedir. İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye hayli yardım vaadinde bulunduğunu, ancak kuzeyden gelen bu saldırı karşısında tıkanacak ulaşım hattının yardımı imkansız hale getireceğini söyleyen İnönü Erzurum ve Sarıkamış üzerinden Türkiye-SSCB arasındaki demiryolu bağlantısına büyük umutlar bağlıyordu. Ancak bu bile yetersizdi. Türkiye'nin ihtiyaç listesi devasa uzunluktaydı. Silah, asker, hava ve deniz kuvveti, tank, uçak, tanksavar, top, kamyon, traktör ve en önemlisi petrole ihtiyaç vardı. Hele gıda stoklarının yetersizliği ayrı bir muammaydı. Acil olarak 20.000 ton şekere ihtiyaç vardı ve Sovyetlerin bu miktardaki şekeri Türkiye'ye satması isteniyordu. İnönü, bu talepler karşılandığı halde Almanya'ya savaş açmaktan Türkiye'nin kaçınmayacağını söylüyordu. "SSCB Dışişleri Halk Komiser Vekil'i'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 5 Mayıs 1939 Tarihli Telgraf", (S.306 / NO.199), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, ss.38-41.

62 Türkiye'nin bir taraftan Almanya ile, diğer taraftan SSCB ve İngiltere'yle imzaladığı saldırmazlık ve ittifak antlaşmalarını nasıl bağdaştıracağı Stalin'in de bildiği bir şey değildir. Ancak Stalin yine de SSCB ile dostça ilişkiler isteyen bir Türkiye'nin kendilerine yönelmeleri halinde SSCB'nin onu bütün içtenliğiyle karşılayacağını ifade etmektedir. "Başkan Stalin'den Başbakan Bay Winston Churchill'e Gönderilen 6 Şubat 1943 Tarihli Kişisel Mesaj", (S.92 / NO.111), Stalin, Roosevelt ve

muşturlar⁶³. Türkiye'nin gösterdiği davranış, kendi içinde yaşanan bir hen-gameyi, Avrupalı büyük güçlerin, savaşı sırf iki ay daha kısaltabilmek için kendisini ateşin içine atmak isteyenlere karşı yürütülmüştür ve son derece de başarılı olmuştur (s.268).

Kaynaklar

"ABD'nin Fransa Maslahatgüzarı'ndan ABD Dışişleri Bakanı'na Gönderilen 24 Haziran 1939 Tarihli Mektup", (S.392 / NO.257), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.44.

"Almanya'nın Romanya Elçisi'nden Alman Dışişleri Bakanı'na 27 Şubat 1939 Tarihli Telgraf" (S.175 / NO.88), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.13.

"Başbakan Bay Churchill'den Başkan Stalin'e 13 Kasım 1942 Tarihli Kişisel ve Gizli Mesaj", (S.75 / NO.85), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.78.

"Başbakan Bay Churchill'den Başkan Stalin'e Gönderilen 24 Kasım 1942 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (SZ.78 / NO.88), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.79-80.

"Başbakan Bay Churchill'den Başkan Stalin'e Gönderilen 27 Ocak 1943 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.88 / NO.105), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.84.

"Başbakan Bay Winston Churchill'den Bay Stalin'e 1 Şubat 1943 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.90 / NO.109), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.85-86.

"Başbakan Bay Winston Churchill'den Bay Stalin'e 17 Şubat 1943 Tarihli Kişisel ve Çok Gizli Mesaj", (S.96 / NO.115), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.91.

"Başbakan Bay Winston Churchill'den Bay Stalin'e 2 Şubat 1943 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.92 / NO.110), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.88.

"Başbakan Bay Winston Churchill'den Mareşal Stalin'e Gönderilen 11 Mart 1943 Tarihli Kişisel ve

---

Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.89. Diğer taraftan Churchill, Türkiye'nin böylesi bir adımı atmaya hazır olduğunu, hatta ilk görüşmenin Moskova'da yapılabileceğini İngiltere'nin Ankara Büyükelçisine bildirildiğini aktarıyor. "Başbakan Bay Winston Churchill'den Bay Stalin'e 17 Şubat 1943 Tarihli Kişisel ve Çok Gizli Mesaj", (S.96 / NO.115), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.91. Stalin de, kendilerine, Türk Dışişleri Bakanı tarafından 13 Şubat'ta hükümetler nezdinde görüşmelere başlanması talebinin, Sovyet Bürokrasisi kanalıyla ulaştırıldığı bilgisini Churchill'e aktarmaktadır. "Başkan Stalin'den Başbakan Bay Winston Churchill'e Gönderilen 2 Mart 1943 Tarihli Kişisel ve Gizli Mesaj", (S.97 / NO.117), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, s.93.

63 Diğer taraftan savaşın başında, İngiltere, Fransa ve SSCB tarafından kurulmaya çalışılan ittifak antlaşmasının 1. Taslak maddesinde üç ülkenin, uğrayacakları saldırı karşısında işbirliği içinde olmaları kararlaştırılırken, kamuya duyurulmayacağı kararlaştırılan antlaşma taslağında, 1. Taslak maddenin Estonya, Finlandiya, Letonya, Polonya, Romanya, Türkiye, Yunanistan, Belçika, Lüksemburg, Hollanda ve İsviçre'ye de inhisar ettiği belirtilmiştir. "SSCB'deki İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'nin SSCB Dışişleri Hal Komiseri'ne Verdikleri 1 Temmuz 1939 Tarihli Belgeler", (S.407 / NO.271), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, ss.45-46.

Çok Gizli Mesaj", (S.99 / NO.123), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.97.

"Başbakan Churchill'den Bay Stalin'e Gönderilen 6 Eylül 1941 Tarihli Mesaj", (S.22 / NO.11), S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı, Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.60.

"Başkan J. V. Stalin'den Başbakan Bay W. Churchill'e Gönderilen 15 Temmuz 1944 Tarihli Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.238 / NO.297), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.116.

"Başkan Roosevelt'den Bay Stalin'e Gönderilen 4 Haziran 1943 Tarihli Kişisel ve Çok Gizli Mesaj", (S.67 / NO.90), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.99.

"Başkan Stalin'den Başbakan Bay Churchill'e Gönderilen 27 Kasım 1942 Tarihli Kişisel ve Gizli Mesaj", (S.80 / NO.89), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.82.

"Başkan Stalin'den Başbakan Bay Winston Churchill'e Gönderilen 2 Mart 1943 Tarihli Kişisel ve Gizli Mesaj", (S.97 / NO.117), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.93.

"Başkan Stalin'den Başbakan Bay Winston Churchill'e Gönderilen 6 Şubat 1943 Tarihli Kişisel Mesaj", (S.92 / NO.111), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.89.

"Bay Churchill ve Başkan Roosevelt'den Mareşal Stalin'e Gönderilen 23 Ocak 1944 Tarihli Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", (S.186 / ND.230), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.110.

"Bay Churchill'den Bay Stalin'e Gönderilen 19 Eylül 1941 Tarihli Kişisel Mesaj", (S.25 / NO.13), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.63.

"Bay Churchill'den Mareşal Stalin'e Gönderilen 12 Temmuz 1944 Tarihli Kişisel ve Çok Gizli Mesaj", (S.235 / NO.294), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.114-115.

"F. Roosevelt'den J. V. Stalin'e Gönderilen 18 Mart 1944 Tarihli Mesaj", (S.131 / NO.178), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.111.

"F. Roosevelt'den J. V. Stalin'e Gönderilen 9 Ağustos 1942 Tarihli Mesaj", (S.32 / NO.36), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.76.

"İngiliz Hükümeti'nin Yunanistan ve Romanya'ya Verilen Güvenceler Hakkındaki 13 Nisan 1939 Tarihli Bildirisi", (S.264 / NO.160), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.26.

"J. V. Stalin'den W. Churchill'e Gönderilen 3 Ekim 1941 Tarihli Mesaj", (S.29 / NO.16), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.67-68.

"SSCB Dışişleri Halk Komiser Vekili'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 30 Nisan 1939 Tarihli Telgraf", (S.298 / NO.195), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.35-36.

"SSCB Dışişleri Halk Komiser Vekili'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 3 Mayıs 1939 Tarihli Telgraf", (S.306 / NO.198), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.37.

"SSCB Dışişleri Halk Komiser Vekili'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 5 Mayıs 1939 Tarihli Telgraf", (S.306 / NO.199), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, (Seçmeler), (Çev. Le-

vent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.38-41.

"SSCB Dışişleri Halk Komiseri ile İngiltere'nin SSCB Büyükelçisi Arasındaki 17 Nisan 1939 Tarihli Görüşmenin Muhtırası", (S.272 / NO.170), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.29.

"SSCB Dışişleri Halk Komiseri Tarafından İngiltere ve Fransa'nın SSCB Büyükelçilerine verilen SSCB, İngiltere ve Fransa Arasında Yapılan Antlaşmaya Ek 9 Temmuz 1939 Tarihli Mektup Taslağı, (S.417 / NO.279), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.50.

"SSCB Dışişleri Halk Komiseri'nin Fransa'daki Sovyet Büyükelçisi'ne Gönderdiği 11 Nisan 1939 tarihli Mektuptan Bir Bölüm", (S.257 / NO.157), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.23-25.

"SSCB Dışişleri Halk Komiseri'nin İngiltere'nin ve Fransa'nın SSCB Büyükelçisi'ne Sunduğu 17 Nisan 1939 Tarihli Öneri", (S.273 / NO.171), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.31.

"SSCB Dışişleri Halk Komiseri'nin SSCB'nin Fransa Büyükelçisine Gönderdiği 25 Nisan 1939 Tarihli Mektuptan Bölümler", (S.289 / NO.186), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.34.

"SSCB Dışişleri Halk Komiseri'nin Türkiye'nin SSCB Büyükelçisi'yle Yaptığı 21 Nisan 1939 Tarihli Görüşme Muhtırasından Bir Bölüm", (S.279 / NO.178), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.32-33.

"SSCB Halk Komiserleri Konseyi Başkanı'ndan Türkiye'deki Sovyet Maslahatgüzarı'na Çekilen 15 Nisan 1939 Tarihli Telgraf", (S.269 / NO.166), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.27.

"SSCB'deki İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'nin SSCB Dışişleri Halk Komiseri'ne Verdikleri 1 Temmuz 1939 Tarihli Belgeler", (S.407 / NO.271), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.45-46.

"SSCB'nin Almanya'daki Büyükelçiliği'nin 1938'de Almanya'daki Siyasal Durum Hakkındaki 11 Mart 1939 Tarihli Kısa Raporundan Bölümler", İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.15.

"SSCB'nin İngiltere Büyükelçisi'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 9 Nisan 1939 Tarihli Telgraf", (S.253 / NO.152), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.22.

"SSCB'nin İngiltere Büyükelçisi'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 19 Mart 1939 Tarihli Telgraf", (S.204 / NO.111), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.18.

"SSCB'nin İngiltere Büyükelçisi'nin SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 19 Ekim 1938 Tarihli Telgraftan Bölümler", (S.67 / NO.14), S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı, İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939 (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981,

"Stalin'den Roosevelt'e Gönderilen 20 Mart 1944 Tarihli Kişisel ve Gizli Mesaj", (S.132 / NO.179), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.113.

"W. Churchill'den J. V. Stalin'e Gönderilen 18 Temmuz 1942 Tarihli Mesaj", (S.52 / NO.56), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.74.

"W. Churchill'den J. V. Stalin'e Gönderilen 22 Kasım 1941 Tarihli Mesaj", (S.34 / NO.21), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, ss.69-70.

"Winston Churchill'den Ekselansları Bay Joseph Stalin'e Gönderilen 21 Eylül 1941 Tarihli Mesaj",

- (S.26 / NO.14), Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye / 1941-1944, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981, s.65.
- Ağaoğlu, Samet, Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru, İstanbul: Baha Matbaası, 1972.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, "Aşırı Milliyetçi Sağ", İrvin Cemil Schick/E. Ahmet Tonak (Derleyenler), Geçiş Sürecinde Türkiye, İstanbul: Belge Yay., 1992, ss.189-236.
- Ahmed Rıza, Batının Doğru Politikasının Ahlaken İflassı, (Fr.'dan Çev. Ziyad Ebüzziya), İstanbul: Üçdal Nes., 1982.
- Akandere, Osman, Milli Şef Dönemi (Çok-Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945), İstanbul: İz Yay., 1998.
- Atay, Tayfun, "İran İslam Devrimi'nin Arka Planı", Birikim, Sayı 96, Nisan 1997.
- Avşar, Abdülhamit, Serbest Cumhuriyet Fırkası (Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü), İstanbul: Kitabevi Yay., 1998. Koloğlu, Orhan, Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Basın, İstanbul: İletişim Yay., 1992.
- Başgil, Ali Fuat, 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri-Görüp Yaşadıklarım, İstanbul: Yağmur Yay., 2006, s.41.
- Deringil, Selim, Denge Oyunu (İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.
- Glasneck, Johannes, Türkiye'de Faşist Alman Propagandası, Ankara: Onur Yay., ty., ss.177-194.
- Granda, Cemal, Atatürk'ün Uşağı İdim, İstanbul: Hürriyet Yay., 1973.
- Gürkan, Nilgün, Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950), İstanbul: İletişim Yay., 1998.
- Güröl, Ümit, İtalyan Edebiyatında Türkler (Başlangıçtan 1982'ye), Ankara: İmge Kit., 1987
- Kıran, Abdullah, "Türkiye'nin Kuzey Irak Politikası", Birikim, Sayı 148, Ağustos 2001.
- Koçak, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, C.1, İstanbul: İletişim Yay., 1996.
- Koçak, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, C.2, İstanbul: İletişim Yay., 1996.
- Küçük, Yalçın Türkiye Üzerine Tezler-2, İstanbul: Tekin Yay., 1987.
- Mehmed Kemal, Celal Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi, İstanbul: ABeCe Yay., 1980.
- Mırsoroğlu, Kadir, Lozan (Zafer mi, Hezimet mi ?), İstanbul: Sebil Yay., 1971.
- Nadir Nadi, Perde Aralığından, İstanbul: Çağdaş Yay., 1979.
- Ortaylı, İlber, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul: İletişim Yay., 1998.
- Özdemir, Hikmet / Çiçek, Kemal / Turan, Ömer / Çalık, Ramazan / Halaçoğlu, Yusuf, Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara: TTK Yay., 2005.
- Özdoğan, Günay Gökse, Turan'dan Bozkurt'a-Tek Parti Döneminde Türkçülük (193-1946), İstanbul: İletişim Yay., 2001.
- Said Halim Paşa, Buhranlarımız ve Son Eserleri, (Yay.Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: İz Yay. 1991.
- Seyhan, Dündar, Gölgedeki Adam, İstanbul: Uycan Yay., 1966.
- SSCB Dışişleri Halk Komiseri Vekil'nden SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'ne Çekilen 24 Kasım 19384 Tarihli Telgraf", (S.88 / NO.28), İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938-1939, (Seçmeler), (Çev. Levent Konyar), İstanbul: Havass Yay., 1981,s.11.
- Sunay, Cengiz, "Türk Siyasi Hayatının Bunalım Evreleri ve Ordu", Türkiye Günlüğü, Sayı 89, Yaz 2007 (Baskıda).
- Timur, Taner, Türk Devrimi ve Sonrası, Ankara: İmge Kit., 1993.
- Türkes, Alparslan, 1944 Milliyetçilik Olayı, İstanbul: Kutluğ Yay., 1975.
- Yerasimos, Stefanos, Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923), İstanbul: Boyut Yay., 2000.
- Yıldız, Ahmet, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" (Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları 1919-1938), İstanbul: İletişim Yay., 2001.